चतुर्दशे वर्षे] माघ फाल्गुनचैत्रपूर्णिमाः १९९५-९६ [८-९-१० संख्याः

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction United Provinces and Bombay Presidency for use in Schools and Colleges.

सम्पादकः—
त्यक्त महामहोपाध्यायपदवीको
महामहाध्यापकः श्रीपञ्चानन तर्करत्न भट्टाचार्यः ।

सहकारि सम्पादकः—
अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः

उद्गम-स्थानम्—
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी

—:o:—

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।
संरक्षकेभ्यः ५) । बहिर्भारतम् ६) छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १)

सूर्योदय नियमाः ।

(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यात्मकं ५) वार्षिकं साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति वार्षिकं मूल्यं भारते मुद्रात्रयम् ३) वहिर्भारतञ्च मुद्राषट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते । सर्वत्रैव अग्रिमं मूल्यं गृह्येत ।

२—धनादेशपत्र—(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ।=) मूल्यादधिकम् आणकषट्कं पत्रग्राहकाणां लगिष्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्यमेव । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् बिलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया । धनादेश—(मनिआर्डर) द्वारा स्वपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापनदाने महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय-व्यवस्थाविषयकलिपिश्च "कार्याध्यक्ष-सूर्योदय-कार्यालय जगत्गञ्ज, बनारसकैण्ट" इति संकेतेन प्रेषणीया ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ते सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिकाः सरल-सरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिकाः सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्ठवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु ।

२—कविताश्च स्वल्पसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न तु विंशत्यधिकाः ।

३—असम्पूर्णलेखः 'क्रमशः' इतिकृत्वा, लेखकमहोदयै र्नप्रेषणीयः ।

सूर्योदयः ।

चतुर्दशे वर्षे } माघ फाल्गुन चैत्रपूर्णिमाः १९९५-९६ { ८-९-१० संख्याः

बड़ौदानरेशस्य निधनम् ।

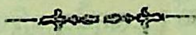
गतफेब्रुअरीमासस्य षष्ठ्यां तिथौ बम्बईनगरे स्वकीयभवने बड़ौदानरेशस्य सर जयाजी राव गायकवाड़महोदयस्य सार्धाष्टवादने दिने निधनमभूत् ।

महाराजोऽयं सन् १८६३ खीष्टाब्दे मईमासीय-१० दशतारिकायां जन्म-लब्ध्वा सन् १८७५ खीष्टाब्दीय मईमासस्य २७ सप्तविंशतितमतारिकायां त्रयोदश-वर्षीय एव बड़ौदासिंहासनमधिरूढवान् । पूर्वमस्य विवाहसंस्कारः तंजोरराज्येश्वरपुत्र्या श्रीचिमलनाबाई महोदयया सह समजनि । निधनमुपगतायाञ्च तस्यां महाराज देवास-नरेशस्यात्मजया सह परिणयोऽभूत् । महाराजोऽयं सम्प्रति स्वराज्यप्रजाऽभ्युदयका-मनया सर्वत्र राज्ये साक्षरताप्रचारस्य, कृषिसमुद्योगस्य प्रबलं प्रयत्नं कारितवान् । शिक्षाप्रियोऽयम् महाराजः स्वराज्ये प्रतिग्रामं प्रतिनगरं जङ्गमपुस्तकालयप्रबन्धं कारयित्वा सर्वा अपि प्रजा शिक्षिताः कृतवानासीत् । पाठशाला—मल्लशाला—चिकित्सालयादीनामावश्यकोपयोगिनां प्रजापेक्षितानाञ्च सर्वेषामेव वस्तुनां विनियोगोऽस्य राज्ये सुविहितम् अस्ति ।

सूर्योदयस्य प्रचारोऽदसीयराज्ये साधु विद्यते । एवम्भूतस्य संस्कृतभाषाप्रियस्य राज्ञो निधनमस्मान् समुद्वेजयति इति तदीयात्मनश्चिरशान्तिम् कामयमानास्तदीयशोक सन्तप्तपरिवारैः सह समवेदनां प्रकटयन्तो विरमामः ।

किशनगढाधीशस्य देहावसानम् ।

गतफेब्रुअरीमासीय चतुर्थतारिकायां स्वराजधान्यां किशनगढाधीशस्य महाराज-दीक्षितयज्ञनारायणसिंहबहादुरमहोदयस्याकस्मिकं देहावसानं हृद्गतेरवरोधात् समजनि । महाराजोऽयम् धार्मिकः प्रजावत्सलः सरलचेता उदाराशयश्चासीत् । एतस्य वदान्यताऽपि प्रसिद्धैवासीत् । श्रीभारतधर्ममहामण्डलीयधर्मकार्ये साहाय्यं महाराजेनानेन सर्वथा विधीयतेस्म । धर्माभ्युदयार्थे सर्वथा सर्वदा बद्धपरिकरस्यास्य भूपतेरवसानाद्वयं सर्वेऽपि शोकसन्तप्ताः तस्यात्मनः श्रीकाशीविश्वेश्वराच्चिर शान्तिं प्रार्थयमानाः तच्छोकसन्तप्तैश्च तदीयपरिवारवर्गैः समवेदनां प्रकटयामः ।

प्राप्तग्रंथसमालोचनम् ।

शक्तिभाष्यतिमिरभास्करः—प्रथमभागः परमहंसपरिव्राजकाचार्यदण्डि-स्वामि श्रीशान्ताश्रमविरचितः । ऋणमुक्तेश्वर महादेव बड़ौदा नगरात् विना मूल्यं उपलभ्यते ।

पुस्तकमिदं परमप्रसिद्धविदुषां सम्प्रति वाराणसीमधितिष्ठतां त्यक्तमहामहोपाध्यायपदपद-नानादर्शनपरमाचार्य-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र श्रीपञ्चाननतर्करत्न-भट्टाचार्य्य-महोदयानां ब्रह्मसूत्रशक्तिभाष्यस्य समालोचनायां लिखितं दृश्यते, ब्रह्मसूत्रशक्ति-भाष्यं हि मुद्राङ्कनप्रकाशित-प्रथमाध्यायमात्रमपि अल्पीयसैव कालेन जगति महतीं प्रसिद्धिमलभत इति परमसन्तोषास्पदमस्माकम् ।

यद्यपि तत्र शक्तिभाष्यस्योपोद्घाते भाष्यप्रणेतृभिर्महोदयैः स्वशब्देनैवोक्तम्—"इदं पुनरिहावधेयम्भगवद्भिराचार्यपादैः सन्यासिनामवबोधाय यद् ब्रह्मसूत्रव्याख्यानमारचितम् । शक्तिभाष्येऽस्मिन् तद्विरुद्धवादभूयिष्ठेपि तेषां श्रीमदाचार्यचरणानां मतविरोधित्वं नास्ति । × × × × × × एवमिह शक्तिभाष्ये प्रपञ्चसारादि-विदितमाचार्याशयं क्वचिद्व्यक्तं क्वचिद् निगूढं च शारीरकभाष्यविषमार्थ-भूयिष्ठं विवरितुमिहास्माकं प्रवृत्तिः ।" (श० भा० पृ० ४ पं० ९ पृ० ६ पं० ११) तथापि अस्य पुस्तकस्य प्रणेत्रा "मणिनिर्मितेऽपि भवने पश्यति पिपीलिकश्छिद्रम्" इति लौकिकन्यायात् सर्वत्र श्रीमदाचार्यचरण-मतविरोधित्वमेवेह शक्तिभाष्ये दृश्यते ।

अस्तु, सर्वोऽपि जनः स्वमत्यनुसारमेव पश्यति इति नास्ति तस्य महात्मनो दण्डि-स्वामिनोऽत्रापराधः । स हि स्वबुध्यूहितं आचार्यमतविरुद्धं शक्तिभाष्यमतम् , शक्ति-भाष्यनिवद्धान् शारीरकभाष्यविरुद्धवादांश्च खण्डयितुं प्रवृत्त इति । अस्माकमपि आशाहर्षावभूताम् ।

यद्यपि शक्तिभाष्ये शंकराचार्यमतविरोधस्तु अणीयानपि नास्ति । यतो हि शक्ति-भाष्योपक्रमे ग्रन्थप्रणेतृभिरेवोक्तम्, यत् "तैरेव भगवद्भिराचार्यचरणैर्गृहिसाधारण मोक्षमार्गोपदेशश्च प्रपञ्चसारे योऽसौ सप्रसादं सरहस्यं चोक्तः × × × तमेव विभिन्नप्रस्थानं शक्तिवादमाश्रित्य अस्माभिरेतद्व्याख्यानमुपक्रम्यते ।" (श० भा० पृ० ४ पं० २ पं० ५)

तथापि शारीरकभाष्यमतविरुद्धशक्तिभाष्यमतम् अनेन निरस्तमित्याशा । शारीरकभाष्यमतस्थापनमनेन जातमिति हर्षश्चेति, द्वावप्यापततोऽभूताम् । परन्तु कियतः एव कालात् यावता शक्तिभाष्यतिमिरभास्करोऽनुशीलितः तावता कालेन तावाशाहर्षौ स्वयं कर्पूरायितौ निर्वेदद्दुःखतयैव परिणतौ । यतो हि पुस्तकमिदं शक्ति-

भाष्यार्थानवबोधेन तत्पाठनिगूहनेन तन्मतविद्वेषातिरेकविलुप्तयुक्तायुक्तत्वविचारेण च निरमायीति निश्चप्रचम्। शक्तिभाष्यतिमिरभास्करमिति निरर्थकनामकं पुस्तकमिदं परिशीलितवतान्तु सर्वेषामेव विदुषां ममेदं कथनं प्रस्फुटमेव भविष्यति। परन्तु तावच्छ्रममनङ्गीकुर्वतां सदसद्व्यक्तिहेतूनां सज्जनानां दर्शनतत्त्वज्ञानां विदुषाम्—कथन्तानिवृत्तये दिङ्मात्रमत्रोपदर्श्यते। तथाहि शक्तिभाष्यतिमिरभास्करे (वस्तुतस्तु शक्तिभाष्यभास्करकौशिके) अस्मिन् पुस्तके प्रथमं चातुराश्रम्यपक्षस्थापनमिति प्रस्तुतो विचारः। अर्थान्तरप्रस्तोऽयं विचारः, नहि चातुराश्रम्यपक्षनिरसनं शक्तिभाष्ये वर्तते। शक्तिभाष्यस्योपोद्घातोपक्रमे भाष्यकृतैवोक्तम्? चातुराश्रम्यमैकाश्रम्यं वा; द्वयोः प्राप्ते मोक्षश्चैवम्" (श० भा० पृ० २ पं० ४)

अत्र च स्मृतिप्रमाणमुपदर्शितम् "आश्रमविकल्पमेके ब्रुवते इत्यादिना स्मृतिकर्तृभिरेव। श्रौतं प्रमाणन्तु गार्हस्थ्यमात्रस्य"—साक्षात् श्रुतिविधानादेवोपलभ्यते। एवं स्थिते ऐकाश्रम्यपक्षनिरसनं न शक्तिभाष्यतिमिरापसारणं, किन्तु धर्मशास्त्रप्रयोजकगौतमस्मृतिसाक्षाच्छ्रुतिनिरसनमेव। तथा च "आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे" इतिवदर्थान्तरश्चाकलयामः। अहो! दुर्जयं कलिमाहात्म्यं येन पाश्चात्त्यशिक्षादीक्षिता म्लेच्छशिष्या नवीना इव धर्मरक्षकपदभाजोऽपि यतिव्रता महर्षीनाक्षिपन्तीति। नापि तत्रास्ति काऽपि युक्तिः, प्रत्युत—युक्त्याभास एवायं 'सत्यैकाश्रम्ये चातुराश्रम्यविधानानुपपत्तिरिति, हास्याय च शास्त्रदर्शिनां विदुषाम्'। षोड़शिग्रहणाभावेऽप्यतिरात्रयागनिर्वाहे षोड़शिग्रहणविषयः श्रौतविधिरप्यनेनाक्षिप्यते इति प्रतीयते। तत्रेच्छाविकल्पः सर्वसम्मतः। शक्त्याऽऽश्रमविकल्पश्च शक्तिभेदेन व्यवस्थितः, अन्यथा षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतं। तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा। इति ब्रह्मचर्यकालविकल्पोऽपि नोपपद्येत। लघुकालसत्त्वे गुरुकालविधानस्य वैयर्थ्यात्।

शक्तिभाष्य-मतमिदमस्ति यद् या हि जैमिनीया पूर्वमीमांसास्ति उत्तरमीमांसा च वादरायणीया, विद्यते मीमांसात्वेन तयोरेकशास्त्रत्वमेव तस्य च नानाशक्तिप्रतिपादकः पूर्वविभागः यो हि सम्प्रति पूर्वमीमांसाशास्त्रत्वेन लोके प्रसिद्धः, तत्सर्वनियन्त्र्येकशक्तिप्रतिपादकप्रश्नोत्तरभागः यो हि वेदान्तशब्देनोच्यते। मिलितमिदमुभयमेकं शाक्तदर्शनम्। मीमांसात्वेन द्वयोरेतयोः शास्त्रयोरेकत्वानङ्गीकारे तु चतुर्दशविद्यास्थानेषु वेदान्तदर्शनस्य प्रवेश एव न स्यादिति। एतन्मतस्य निरासाय परिव्राजकाचार्य्यैर्यदुक्तं तदसम्बद्धप्रायम्। यतो हि शक्तितत्त्वप्रतिपादकत्वेनैतयोरेकशास्त्रत्वमिति शक्तिभाष्यपक्षः। यत्र भागभेदे यादृशी शक्तिरुपयुज्यते तन्निरूपणमेव तद्भागभेदेन युक्तम्, नहि पाणिनीये व्याकरणे प्रथमाध्याये प्रथमपादे स्वरसन्धिनिरूपणमिति स्वरसन्धिनिरूपणवर्जितेन पादेनाध्यायेन वा पाणिनीयव्याकरणान्तर्गतेन न भवितव्यमिति कोऽप्यभ्युपपद्येत। तथाहि अपरशक्ति-स्वाभाविकशक्ति

भेदेन ब्रह्मशक्तयो बह्व्यः, ब्रह्मस्वरूपा चैकेति श्वेताश्वतरश्रुतिप्राप्तशक्तिषु बहुशक्तिस्वरूपकथनं पूर्वभागे तन्निन्यैकब्रह्मशक्तिकथनञ्चोत्तरभागः इत्येतच्छक्तिभाष्यमतम् । भवद्भिः परिव्राजकाचार्य्यैः तस्य फलजिज्ञास्ययोर्भेदात्—इत्यादिशारीरकभाष्याम्रेडनमात्रत एव निरासाय बद्धपरिकरैर्भूयत इति हास्यास्पदमात्रमेतत् ।

किञ्च स्वयं सूत्रकृद्भिर्भगवद्भिर्बादरायणैः तदुक्तमित्याकारकेन (अल्पश्रुतेरितिचेत्तदुक्तम् १।३।२१ । संज्ञातश्चेत्तदुक्तम् ३।३।८)। इत्यादि सूत्रजातेन स्वोक्तस्य उत्तरमीमांसाशास्त्रस्य ग्रहणात् पूर्वमीमांसाशास्त्रस्य च (हानौ तदुक्तम् ३।३।२६ अक्षरधियाम्'''''तदुक्तम् ३।३।३३) इत्यादि सूत्रजातेन च ग्रहणात् समानतन्त्रत्वं यदभ्युपगतं तदेव शारीरकभाष्ये पूर्वतन्त्र इति ब्रुवाणैर्भगवद्भिराचार्यपादैरपि स्वीचक्रे । एवं सम्प्रदायगुरुवराणामभिमतमुपेक्ष्यमाणैर्नवीनपरिव्राजकाचार्य्यैर्यदाचरितं तदशोभनमेव । अतएव जैमिनिकृतपूर्वमीमांसाग्रन्थानन्तरजिज्ञासाविषयो ब्रह्म निरूप्यत इत्यर्थकं शक्तिभाष्यमनवबुद्ध्यमानैः परिव्राजकाचार्य्यैर्ब्रह्मस्वरूपैकशक्तिस्वरूपप्रतिपादकब्रह्मसूत्रनिरूपणस्य देवतायागादिनानाशक्तिस्वरूपप्रतिपादकपूर्वमीमांसानिरूपणानन्तर्य्यं नास्तीति यदुक्तं तद्भगवद्बादरायणसूत्रशारीरकभाष्यविरुद्धमिति व्यक्तं भवति ।

किञ्च आद्यस्य हिरण्यगर्भस्य यतो जन्म तद्ब्रह्म इति जन्माद्यस्य यतः, इति सूत्रस्य शक्तिभाष्यसम्मतोऽर्थः । 'ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव' 'यो ब्रह्माणं, विदधाति पूर्वं' 'यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि' 'तं ब्रह्माणम्' इत्यादयो मन्त्रवर्णाः प्रमाणत्वेन तत्रैवोदाहृताः । परिव्राजकाचार्य्यैरेतस्य व्याख्यानस्योपरि दूषणमुद्भावितम्, यथा "यदि सर्वादित्वेन हिरण्यगर्भस्य ग्रहणं स्यात्, आकाशेन तर्हि किमपराद्धं तस्यापि "एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः, इत्यादि श्रुतिनिर्देशेन सर्वादित्वं प्रतिज्ञायते । सर्वादित्वं हिरण्यगर्भस्य प्राप्तमाकाशस्यापि प्राप्तम्" इत्यादिना, तदबोधविजृम्भितम् । दृश्यते हि मुण्डकश्रुतिः "स प्राणमसृजत प्राणात् श्रद्धां खं वायुः" इति "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च, खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी; इति पठ्यते 'स इमान् लोकानसृजत, इत्येवं सृष्टिक्रमो बहुधा वर्तते । एकत्र श्रुतौ पाठक्रमेणाकाशस्य यथा सर्वादित्वमुच्यते तथा श्रुत्यन्तरे प्राणादेरपि सर्वादित्वमिति विरोधः प्रसज्यते । तस्मादाकाशस्य सर्वादित्वमिति प्रतिज्ञा कथमुपपाद्यते ? न चापि आकाशस्य वाचकशब्देन प्रथमत्वं श्रुत्या प्रतिज्ञातम्, प्रतिज्ञातन्तु "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे" "ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव" इत्यादौ वाचकशब्देन हिरण्यगर्भस्याद्यत्वम् । तदिदं श्रुतिवचनं तिरोदधतां परिव्राजकाचार्याणामबोधो वा शक्तिभाष्यद्वेषविलुप्तविवेकत्वं वेति न जानीमहे ।

विवर्तवादस्थापनाय यः पूर्वाचार्यभाषितानामनुभाषणाय यतमानैः परिव्राजकाचार्य्यैः शक्तिभाष्यप्रणेतृभिर्दर्शितदोषस्योद्धारस्तु स तु नोपलब्धः । तथाहि न च

विवर्ताधिष्ठानस्यापादानत्वम् रज्जोः सर्पं उत्पद्यते इति न प्रयोगः, रज्जौ सर्पं इत्येव प्रयोगात्, इति शक्तिभाष्यम्। अस्यायमाशयः—विवर्ताधिष्ठानत्वेन ब्रह्मणः प्रकृतित्वं यद्यभविष्यत् तर्हि विवर्तवादेऽपि 'जन्माद्यस्य यत' इति प्रकृतिश्चेत्यादि सूत्रे कामं समगंस्येताम्, न च तथा भवति, तथाभावे रज्जोरपि सर्प-विवर्ताधिष्ठानत्वेन रज्जोः सर्पं उत्पद्यते इति प्रयोगः स्यात्, स्मृतिपुराणकाव्येषु क्वचिदपि तादृग्प्रयोगो नोपलभ्यते। तस्मात् "यतो वा इमानि" इत्यादि श्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मसूत्रोक्तस्य ब्रह्मणि प्रकृतित्वस्य चानुरोधेन विवर्तवादो हेय एव। यच्च 'बाल्येन तिष्ठासेत्' इत्यस्य व्याख्यानस्य शारीरकभाष्ये सिद्धान्तेऽपि तस्मादान्तरो भावविशेषो बालस्याप्ररूढेन्द्रियस्यादिरिह बाल्यमाश्रीयते। तदाह—अनाविष्कुर्वन्निति। ज्ञानाध्ययनधार्मिकत्वादिभिरात्मानमविख्यापयन् दम्भदर्पादिरहितो भवेत्। यथा बालोऽप्ररूढेन्द्रियतया न परेषामात्मानमाविष्कर्तुमीहते तद्वत्। एवं ह्यस्य वाक्यस्य प्रधानोपकार्य्यार्थानुगम उपपद्यते। तथा चोक्तं स्मृतिकारैः—यं न सन्तं न चासन्तं न श्रुतं न बहुश्रुतं। न सुवृत्तं न दुर्वृत्तम् वेद कश्चित् स ब्राह्मणः। गूढ़धर्माश्रितो विद्वान् न ज्ञातचरितं चरेत्। अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चरेत्। अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारः, इति चैवमादिना बालभावपरतया स्थितत्वेऽपि परिव्राजकाचार्य्याणां पूर्वपक्षरूपत्ववचनं तत् सत्यमर्यादामतिक्रान्तमिति ब्रूयामहे। निदर्शनमेतत्। स्वल्पकलेवरे सूर्य्योदये समालोचनप्रपञ्चासम्भवात् विस्तरतः पुनरग्रे संक्षेपतो विद्वद्भिरेतदवगन्तव्यम्, यद् एकमेव हि सर्वत्रैवास्मिन् लघुपुस्तके क्वचन शक्तिभाष्यानवबोधमूलकम्। कुहचन स्वमतकल्पितदोषाभासनिरसनप्रयासः, कुत्रचन व्यर्थमेव पूर्वाचार्य्याणां भाषितानामनुभाषणमिति व्यर्थशब्दाडम्बरेणैव पुस्तककलेवरं सम्भृतं दृश्यते। किं बहुना पुस्तकमिदं पठित्वा मम मनसि एतदेव स्फुरितम्—यद् व्यर्थमेव परिव्राजकाचार्य्यैः पुस्तकलेखनप्रकाशनप्रयासोऽङ्गीकृतः। शक्तिभाष्यकर्तारस्तु इह ज्ञानक्षेत्रे श्रीकाशीधाम्नि समुपविष्टाः शक्तिभाष्यसम्बन्धे शास्त्रार्थं कर्तुमनसो विदुषः प्रतीक्षन्ते। तदिह परिव्राजकाचार्य्या वाराणस्यामागत्य शास्त्रार्थं विधायैव स्वमनः सन्तोषं कुर्वन्तु। प्रथमतस्तु शक्तिभाष्याशयज्ञाने एव परिव्राजकाचार्य्याः सन्दिहाना दृश्यन्ते। ततश्च प्रथमं लज्जां विहाय भाष्यकर्तॄणां समक्षं समुपस्थाय शक्तिभाष्यगतं निजाज्ञानं परिष्कुर्वन्तु इत्यस्माकं सत्परामर्शो विद्यते। पूज्यपादाः तर्करत्नमहोदया हि सम्प्रति काश्याम् अद्वितीया विद्वांसः सन्ति। श्रीकाशी पण्डितसभायाः प्रधान सभापतिपदञ्च तैरेव सुशोभितं विद्यते। संशय्य तेषु तिष्ठतां परिव्राजकाचार्य्याणां गौरवमेव स्यान्न लाघवमिति स्तोकेनैव विरमति—

(महामहाध्यापकः) श्रीगोपालशास्त्री (दर्शनकेशरी)
दर्शनविद्यालय लक्ष्मीकुण्ड, काशी।

होलाकला।

रचयिता पं० नारायणपति शर्मा, काशी।

अहो ! होलिके ! त्वं विचित्रासि लोके,
ददन्ते महोल्लासपूर्णान्तरङ्गाः ।
असभ्याश्च सभ्या महाश्लीलगालीः,
गलोत्फाललग्ना इवानङ्गमग्नाः ॥१॥

बाला युवानोऽपि मिथो मिलित्वा
एरण्डवृक्षान्बहुशो विचित्य ।
स्तेनादिनाप्याहृतकाष्ठभारान्
प्रक्षिप्य वह्नौ ज्वलयन्ति होलाम् ॥२॥

वालास्ततः सर्जनकामनार्ताः,
तारैस्स्वरैः स्वैर्जननेन्द्रियाणाम् ।
नामानि गृह्णन्ति न लज्जमाना;
प्रीत्यै भवत्या नहि चित्तवृत्त्या ॥३॥

क्षिपन्ति रङ्गानि यदन्यगात्रे,
तन्नो समीचीनतरं विभाति ।
विद्वेषमूलं प्रतिभासते तद्
यत्क्षेपणीयं निजबन्धुवर्गे ॥४॥

अवीर-रक्ताम्बरभालगात्रा
वीराभया भान्ति जना अवीराः ।
बीभत्सवाणी न ततः प्रयोज्या,
सा सभ्यवर्गे बहुगर्हणीया ॥५॥

असभ्यताया इदमेव चिह्नं,
यद्गर्हणीयं वचनं मुखोक्तम् ।
जुगुप्सितं तत्तु सदैव हेयं,
यदन्यहृन्मर्मविशंसितं स्यात् (क्रुदस्तु वाक्यं) ॥६॥

सोल्लासहास्यं तु सदा विधेयं,
होलोत्सवेऽवश्यविशेषरूपैः (पात्) ।
मनोविनोदाय सुहृज्जनानां,
मनः पितुर्भाग्यविवर्द्धनार्थम् (य) ॥७॥

मनः पिता मे भगवान्प्रसीदतां,
प्रह्लादगोप्ता च मनः पितामहः ।
व्रजाङ्गनाकेलिकलाकलापभा–
गसंख्यपत्नी व्रततत्परो विभुः ॥८॥

सम्वत्सरान्ते मृतहोलिकाग्नौ
प्रक्षिप्य होलाङ्कुरमञ्जुपुञ्जम् ।
प्रदक्षिणीकृत्य विभूतिधारी,
आवर्ष नीरोगसुखी जनः स्यात् ॥९॥

गालीप्रदातार इमे मनुष्या,
गालीवितानोद्धुरकर्मठान्यैः ।
विभूषिता एव भवन्ति भ्रान्त-
स्ततः स्वयं किन्न विभूषयन्ति ॥१०॥

विक्षिप्तचित्तः क्षिप मान्यगात्रे,
रङ्गं विशेषेण विधर्मिवर्गे ।
योऽयं स्व"दाहा"दि महोत्सवे स्वो–
रस्ताडनं "हा"युतमातनोति ॥११॥

शीतं व्यतीतं नहि चोष्णतापो,
न शीतभीतिर्न च घर्मदुःखम् ।
विरुद्धभावेऽपि मिथो मिलित्वा,
ते चक्रतुर्यत्सुलभं (हं) बसन्ते ॥१२॥

पुराणपत्राणि निपात्य वृक्षाः
स्थाणु स्वरूपञ्च विहाय नैजम् ।
नव्यानि भव्यानि सुकोमलानि,
गृह्णन्ति शाखासु सुपल्लवानि ॥१३॥

समागतेऽस्मिन्नृतुराजराज्ये,
पुंस्कोकिला अप्यतिमत्तचित्ताः।
आह्वानहेतो निजकामिनीनां
कूजन्ति शाखान्तरमध्यसंस्थाः ॥१४॥
स्पृष्ट्वा दिवाकीर्तिमथोवगाह्य,
धृत्वा विभूतिं हुतहोलिकायाः।
प्राप्ते वसन्तोत्सवपर्वघस्रे,
चूताङ्कुरप्राशनमुक्तमाद्यैः ॥१५॥
सर्वे मिलित्वा सह कुंकुमेन,
सोल्लासिताः सत्पटवासचूर्णैः।
रक्ताम्बरा रक्तकलेवरा वा
कामं निकामं हि समर्चयन्तु ॥१६॥
इदं होलाष्टकद्वन्द्वं-प्रोक्ता होलाकला शुभा।
श्रीनारायणपतिना भवेच्छान्तिप्रदायिनी ॥

काशीस्थ-गुर्जरसंस्कृतच्छात्राणां सन्तोषः।

अखिल भारतवर्षीय-सनातनि-संस्कृतच्छात्रसंघस्य काश्यधिवेशनसभापतिपदभाजां मोहमयीस्थ-जी. टी.—संस्कृतकॉलेज प्रधानाध्यापकानां पं० श्रीरमापतिमिश्रमहाभागानां सं० १७७५–पौष शुक्लाष्टम्यां (सा० ३०।१२।३८) पठित-मुद्रितव्याख्यान-पुस्तिकायास्त्रयोदश पृष्ठगताष्टचत्वारिंशत्प्रघट्टके प्रदर्शितः प्रकृत्यात्यलसत्वाद्यंशः काशिक-गुर्जरसंस्कृतच्छात्रेष्वपि प्रसज्यति मृषैव; [वस्तुतोऽधिकाशिवर्तमानाः श्रमसंयमादि-च्छात्रधर्मनेदिष्ठाः परमुद्योगिनोऽस्पृष्टजाड्यालस्यलेशाश्च ते 'शास्त्राचार्य्य' कक्षा-भ्यन्तरचरी भूयापि पठन्तीत्यत्र पूज्यानां गुरुवराणामनुभव एव प्रमाणम्] एतदा-लोच्य समग्रगुर्जरसंस्कृतच्छात्रवृन्देन प्रार्थिताः श्रीमद्रमापतिमिश्रिमहानुभावाः स्वलेखा-भिप्रायं विवृण्वाना उत्पद्यमानं भ्रममपनीतवन्तः। तदर्थं भृशं प्रमोदभरमनुभवन्तो मान्यानां तेषां गुणग्राहितापरिचयेन चातिवोपकृता भगवन्तं श्रीविश्वेशमभिप्रार्थयन्तः सौमनस्यार्थं तेभ्यो वितरन्ति शतशो धन्यवादान् काशीस्थगुर्जरसंस्कृतच्छात्राः।

'शास्त्री' प्राणजीवनः बी० जोशी काव्यतीर्थ,
'साहित्याचार्य्य-श्रेणिस्थः, "रिसर्चस्कॉलर"—
गवर्न्मेंन्टसंस्कृतकॉलेजसरस्वती भवनम् काशी।

ब्राह्मणानां श्रेष्ठत्वं जन्मना वर्णव्यवस्था च ।

निबन्धा पं० दीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः ।

(क्रमागता)

कर्म्मणा वर्णव्यवस्थायां हानिः

प्राक्तनजन्मकर्म्मणा ब्राह्मणादिवर्णे उत्पत्तिरिति सनातनधर्म्मसिद्धान्तः । ऐहिकगुणकर्म्मणा एव ब्राह्मणादिवर्णो भवतीति वादिनां राद्धान्तः । अस्मत्पक्षे बहूनि प्रमाणानि, तानि प्राक् प्रदर्शितानि । अत्र योगदर्शनसूत्रं श्रूयताम्- 'सति मूले तद्विपाका जात्यायुर्भोगाः' साधनपादे १३ सू० जातिर्ब्राह्मणत्वादिः प्रारब्धकर्म्मणेदं शरीरमुत्पद्यते । यावत्तस्य परिवर्त्तनं न स्यात्; तावज्जात्यादि परिवर्त्तनमपि न भवति; अन्यथा प्रारब्धकर्म्मणां (प्राक्तन जन्मस्थानां) वयर्थ्यं प्रसज्येत । न्यायदर्शने कथितम्-"पूर्वशरीरे (जन्मनि) या प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा, तत् पूर्वकृतं कर्मोच्यते; तस्य फलंतज्जनितौ धर्माऽधर्मौ, तत्फलस्यानुबन्ध आत्मसमवेतस्याऽवस्थानम्, तेन (अदृष्टस्यात्मसमवायेन) प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यस्तस्य शरीरस्योत्पत्तिः······ तेन संस्कारेण धर्माधर्मलक्षणेन भूतसहितेन पतिते-(नष्टे) ऽस्मिन् शरीरे- शरीरान्तरं (अग्रिमजन्मशरीरं) निष्पद्यते ३।२।६२। अत्र स्वामि दयानन्दस्याऽपि सादरं श्रूयताम्-'पूर्वजन्मके पुण्य पाप के अनुसार वर्त्तमान जन्म, और वर्त्तमान तथा पूर्वजन्म के कर्मानुसार भविष्यत् जन्म होते हैं' सत्यार्थप्रकाशे नवमसमुल्लासे पृ० १५६ । तेन वर्त्तमानजन्मकर्मानुसारं भविष्यज्जन्मैव भवति; न वर्त्तमान-जन्म । तेन ब्राह्मणजन्मतो सत्कर्म्मभिरग्रिम जन्मन्येव, नैहिकजन्मनीति सिद्धम् । 'कर्म्मणा चोदितो येन तदाप्नोति पुनर्भवे । अभ्यस्ताः पूर्वदेहे ये तानेव भजते गुणान्" सुश्रुतसंहितायां शारीरस्थाने २।५८ । 'कर्म्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत्' ३।२५ ।

अधुनैहिकगुणकर्म्मसु विचार्यते—मन्वादिप्रोक्ततत्तद्वर्णकर्म्मणां करणस्याऽऽज्ञा यदा प्रारम्भादेवाऽस्ति; तर्हि शूद्रादिवर्णाः स्वनियतकर्म्मतो भिन्नकर्म्माणि कर्त्तुमेव कथं शक्ष्यन्ति ? । यदि शूद्रादिर्भिन्नवर्णकर्म्माणि कर्त्तुमारब्धस्तर्हि स धर्म्मानुयाय्येव कुतः स्थितः ? । यदि स्मृतिनिर्दिष्टस्वकर्म्माणि तेन प्रारब्धानि; तर्हि स उच्चवर्ण एव कथं भविष्यति ? । स्मृतिविरुद्धकर्म्मकर्त्तृ कृते भगवत इदं वाक्यम्—' श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्त्तते । आज्ञाभङ्गान्मम द्वेषी न मे भक्तो न मे प्रियः, ।

स्मृतिराचष्टे—ब्राह्मण इदं कर्म्म कुर्य्यात्, शूद्रश्च इदं कर्म्म कुर्य्यात्। अत्रेदं पृच्छ्यते, यदत्र ब्राह्मणश्शूद्रो वा स्मृत्या जन्मना मतः? गुणकर्म्मणा वा?। यद्युत्तीर्य्येत—जन्मनेति; तर्हि त्वत्समत्पक्षः सिद्ध एव। यदि कथ्येत—गुणकर्म्मणाऽत्र ब्राह्मणशूद्रा विवक्षिता इति तर्ह्येतत् प्रष्टव्यम्—गुणकर्म्मपरीक्षायां कोऽवधिः? कदा च स गुणकर्म्मभि र्ब्राह्मणादि र्भविष्यति। यदि कथ्येत—पञ्चविंशे वर्षे ब्राह्मणादिः स्यादिति; तर्हि वाच्यम्—स्मृत्यादिप्रोक्त—ब्राह्मणाद्युपयुक्तपठनादिकर्म्माणि स किं पञ्चविंशतिवर्षेभ्य उत्तरमेव प्रारभेत? तर्हि प्राक् तु ब्राह्मणाद्युपयुक्तपठनादिकर्म्माणि न कुर्य्यात्। ब्राह्मणस्य गर्भाष्टमे यज्ञोपवीतादिकं कर्त्तव्यं भवति, क्षत्रियस्य च गर्भादेकादशे, तर्हि यज्ञोपवीतादिकमपि किं पञ्चविंशतिवर्षानन्तरमेव कार्य्येत? यद्येवम्, तदा गर्भादष्टमं वर्षं कुत एष्यति?। यदि कथ्येत, नहि २, यज्ञोपवीतं ब्राह्मणस्य गर्भादष्टमे एव वर्षे भविष्यति, न पञ्चविंशतिवर्षोत्तरम्, तर्ह्येतद् वाच्यम्, किं गर्भादष्टमे वर्षे तस्य गुणकर्म्माणि ब्राह्मणजनोपयुक्तानि सञ्जायन्ते? यदि कथ्येत—ओमिति, तर्हि तु प्रत्यक्षमपलपन्तो धन्या भवन्तः, यतो न तत्र ब्राह्मणस्य षट् कर्म्माणि दृश्यन्ते। यदि कथ्येत—नहि; तस्मिन् समये तस्य ब्राह्मणगुणकर्म्माणि न भवन्ति; तर्हि स ब्राह्मणं कथम्? यदि च न ब्राह्मणः; तर्हि तस्य गर्भादष्टमे यज्ञोपवीतं कथम्? इति विमर्शकैर्विचार्य्यम्।

अयं निष्कर्षः—किं तत्तद्वर्णानां कर्म्माण्यारम्भादेव (जन्मना) नियम्यन्ते? वर्णनिर्म्माणोत्तरमेव वा तद्वर्णकर्म्माणि नियम्यन्ते?। यदि जन्मनैव तत्तद्वर्णकर्म्माणि नियम्यन्ते; तर्हि जन्मसिद्धवर्णव्यवस्थावशाद् वा? गुणकर्म्मणा वा?। यदि जन्मना वर्णनिर्णयकारणात्; तर्हि त्वत्समत्पक्षः सिद्ध एव। यदि गुणकर्म्म-कृतवर्णव्यवस्थावशात्; तर्हि नैतद् युक्तम्। यतो नहि पूर्वं तस्य कानिचिद् ऐहिकगुणकर्म्माणि, येन स तद्गुणकर्म्मानुसारं निश्चितवर्णवान् जातः स्यात्। यदि कथ्येत—वर्णनिर्म्माणोत्तरमेव तद्वर्णकर्म्माणि नियम्यन्ते तत्रैतद् वाच्यम्, वर्णाः कदा कथं वा निर्म्मीयन्ते? यदि व्यपदिश्येत—पञ्चविंशे वर्षे गुणकर्म्मणा वर्णा नियम्यन्ते; तर्ह्येतद् वचनीयम्, यत्तत्तद्वर्णकर्म्माणि तु भवन्तस्तत्तद्—वर्णनिर्म्माणानन्तरमेव कर्त्तव्यानि मन्यते; तर्हि प्राकृतेन तानि कानि कर्म्माणि कृतानि; येन स तत्तद्वर्णवान् जातः; पश्चाच्च स स्मृत्यादिनियतकर्म्माणि कर्त्तुञ्चाऽधिकृतः सम्पन्नः। किं तान्यपि कर्म्माणि स्मृतिषु निर्दिष्टानि; यानि वर्णनिर्माणात् प्राक् प्रतिपादितानि स्युः; एतदुत्तरदायित्वं

वादिनां शिरसि ।

अथ चैतदपि प्रष्टव्यं यत् तत्तद्वर्णानां पृथक् २ कर्म्माणि जन्मना नियतानि वा भवन्ति स्मृतिप्रणेतॄणां द्वारा ? अथवा तत्तद्वर्णस्य स्वेच्छानुसारेणि भवन्ति कर्म्माणि जन्मना ? । यदि उत्तीर्य्येत यत्-तत्तद्वर्णानां कृते पृथक् २ कर्म्माणि स्मृत्यादि-नियमितानि भवन्ति जन्मना ; तर्हि तद् वाच्यम्, यस्तदाज्ञां न पालयित्वाऽन्यदीयानि कर्माण्यारभेत, स किं दण्डभाङ् न भविष्यति ? ।

'स्वे स्वे धर्म्मे निविष्टानां सर्व्वेषामनुपूर्व्वशः । वर्णानामाश्रमाणाञ्च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता' मनु० ७।३५ 'वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्म्माणि कारयेत् । तौ हि च्युतौ स्वकर्म्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत् ?' मनु० ८।४१८ 'दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्व्वसेतवः । सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद् दण्डस्य विभ्रमात्' मनु० ७।२४ । 'अकार्य्याणि तु वक्ष्यामि यानि तानि निबोध मे । लोकवेद विरुद्धानि तान्येकाग्रमनाः शृणु । स्वधर्म्मस्य परित्यागः परधर्म्मस्य च क्रिया महाभा० शान्तिपर्व० ३४१०-१० 'वरं स्वधर्म्मो विगुणो, न पारक्यः स्वनुष्ठित.' मनु० १०।९७ 'यः कश्चित् कस्यचिद्धर्म्मो मनुना सम्प्रकीर्तितः । स सर्व्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमया हि सः' मनु० २।७ 'वेदोदितं स्वकं कर्म नित्य कुर्य्यादतन्द्रितः । तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्' मनु० ४।१४ 'नेहेतार्थान् प्रसंगेन न विरुद्धेन कर्म्मणा' मनु० ४।.५ 'निवद्धं स्वेषु कर्म्मसु' मनु० ४।१५५ 'श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणोऽपरधर्म्मात् स्वनुष्ठितात् । स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः' गीता ३।३५ 'स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः' गी० १८।४५ 'स्वकर्म्मणा तम् (परमात्मानम्) अभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' गी० १८।४६ ' आत्मीये संस्थितो धर्म्मे शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते । परधर्म्मो भवेत् त्याज्यः सुरूपपरदारवत्' अत्रि० १८ यो यस्याऽभिहितो धर्म्मः स तु तस्य तथैव च । तस्मात् स्वधर्म्मं कुर्वीत द्विजो नित्यमनापदि' हारीत० ७।१७ 'शूद्रः स्वकर्म्मनिरतः स्वर्गं शुश्रूषयाऽऽच्छति' महाभारत० अनुशासन० ७।।२१ इति मनुस्मृति भगवद्गीतामहाभारताऽत्रि-हारीतस्मृतिप्रभृतयो ग्रन्था ँ परकर्म्मकरणान्निरुन्धन्ति । यदि भिन्नवर्णानां कर्म्मकरणेऽपि स्वातन्त्र्यमभविष्यत् ; तर्हि ब्राह्मणकर्म्म तपस्यादिकं चिकीर्षुं जन्मना क्षत्रियं युधिष्ठिरं भगवान् व्यासः 'स्वधर्म्मं चर धर्म्मज्ञ ! यथाशास्त्रं यथाविधि' महाभा० शान्ति० २३।३—६ इति नाऽकथयिष्यत् ।

एवं यदि स्मृत्यादयोऽन्यवर्णकर्म्मचिकीर्षुं वर्णान्तरकर्म्मकरणाद् वारयन्ति; तर्हि सोऽन्यवर्णवान् कथं भवेत्? एवञ्च जन्मसिद्धैव वर्णव्यवस्था स्थिता। अत एवोपवेदोऽपि जन्मत एव तत्तद्वर्णनियतविद्याग्रहणमादिशति। तथा च 'शक्तिमन्तञ्चैनं (जातबालकं) यथावर्णं विद्यां ग्राहयेत्' सुश्रुत० शारीरस्थाने १०।५२ इति जन्मनैव वर्णव्यवस्था सिद्धा।

यदि कथ्येत—तत्तद्वर्णस्य स्वेच्छानुसारीण्येव भवन्ति कर्म्माणि तर्हि ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिमात्रमेव दर्शयित्वा स्मृतिभिस्तत्तत्कर्म्माणि कथं नियमितानि? द्रष्टव्या मनुस्मृतिः। वादिमतानुसारन्तु ब्राह्मणादिर्भविष्यति २५ वर्षे; तत् किं तत्तद्वर्णः स्मृतिनियमितकर्म्म २५ वर्षानन्तरमेव प्रारभेत?।

ऐहिकैरेव कर्म्मभिर्यदि वर्णव्यवस्था क्रियते; तर्ह्येक एव मनुष्य एकस्मिन्नेव जन्मनि सहस्रकृत्वः सहस्रवर्णवान् भवेत्। यतो हि गुणकर्म्मपरिवर्त्तनन्तु यदा कदाचिज्जायत एव। अत एवोक्तं योगदर्शने—'एवं धर्म्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं न क्षणमपि गुणवृत्तमवतिष्ठते, चलं च गुणवृत्तम्' विभूतिपादे १३। अद्य पुरुषस्तामसिककर्म्माणि कुर्वाणः शूद्रो भवेत्; श्वोदिने युद्धावेशं प्राप्य क्षत्रियः, परश्वश्च अध्ययनाऽध्यापनादिकञ्च कुर्वाणो ब्राह्मणो भवेत्। कतिपयदिवसोत्तरञ्च अर्थक्लेशवशाद् अर्थव्यापारकार्य्यं कुर्वाणो, वैश्यो भवेत्। एवं पुनः पुनः कर्म्मणां परिवर्त्तनवशात् कदाचिद् ब्राह्मणः कदाचित् क्षत्रियादिश्च भवेत्। दिनानामन्तरं वा त्यक्तव्यम्—एकस्मिन्नेव दिने प्रातः स्नानध्यानशमदमादियुक्तश्च ब्राह्मणः; मध्याह्नात् पूर्वञ्च रजोगुणाऽवलम्बितः स्त्रीपुत्रादिकं ताडयन् निर्भर्त्सयँश्च क्षत्रियः, मध्याह्नात् सायंपर्य्यन्तञ्च पण्यशालायां क्रयविक्रयं कुर्वाणः सायम्प्रातश्च गवादिसेवां विदधानश्च वैश्यः; रात्रौ विषयविलासानन्दमदमत्तश्च शूद्रो भविष्यति। एवं जाते सति महान् अनर्थो भवेत्। किं भवन्तस्तस्य २ तादृशं २ गुणकर्म्म दृष्ट्वा तत्तद्वर्णतां कुर्व्वन्ति?। भवद्भिः स्व 'बाबू' मण्डली यया वेदस्य स्पर्शनमात्रमपि न कृतम्भवेत्; कदाचिच्छूद्रवर्णो गणिता? यद्येवं न कृतम्; तर्हि केयं गुणकर्म्मतो वर्णव्यवस्था नाम?। किं भवदीयपञ्जिकायां (Rigester) नामोल्लेखमात्रेण, आनकचतुष्टयस्य स्वसमाजे मासिकप्रदानमात्रेणैव जनो द्विजो मन्यते? बत!

अधुना गुणकर्म्मकृतवर्णव्यवस्थायां हानयः श्रोतव्याः। कल्पनीयम्—एकेन

कर्म्मानुसारं भूतेन ब्राह्मणेन कर्म्मानुसारं भूतया ब्राह्मण्या सह (यतः सवर्णया × सह विवाहः स्वा० दयानन्देनाऽपि सत्यार्थप्रकाशे ८६ पृष्ठे स्वीकृतः) विवाहं कृतः । परं कतिपयदिवसानन्तरम् 'अन्यस्य चित्तमभिसञ्चरेण्यम् उत धीतं विनश्यति' १।१७०।१ इति ऋग्वेदानुसारं स कुकर्म्मा सन् शूद्रतामियात् ; तर्हि तस्य ब्राह्मणपत्नी तं कथं सङ्गन्तुं शक्ता ; शूद्रत्वात्तस्य । पत्नीञ्च स्वा० दयानन्दो जन्मनैव तत्तद्वर्णां मेने, नतु गुणकर्म्मकृतवर्णाम् ; तथा च तेन लिखितम् 'अमुकगोत्रोत्पन्नामिमाममुकनाम्नीमलङ्कृतां कन्यांप्रतिगृह्णातु भवान्' संस्कारविधि० १३५ पृष्ठे ; एतेन स्पष्टं सिध्यति यत्—स तद्—गोत्रे उत्पन्नां कन्यामिच्छति, नतु गुणकर्म्मणा तद्गोत्रत्वं प्राप्तामिति मार्म्मिका विविञ्चन्तु । (वस्तुतस्तु तत्पतिरपि एवं तदनुसारं तद्-गोत्रे उत्पन्न एव मंस्यते ; यतस्तेन सवर्णयोर्विवाहो मतो नाऽसवर्णयोस्तेन तन्मतेऽपि जन्मना वर्णव्यवस्था सिद्धा) अस्तु—यदि सा ब्राह्मणी तेन कार्मवशाच्छूद्रभूतेन सह कामवशात सङ्गच्छेताऽपि ; तर्हि 'शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाऽधमो नृणाम्' १०।१२ इति मनुपद्यानुसारं तत्सन्ततिश्चाण्डालत्वव्यपदेश्या स्यात् । 'चाण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः' १०।५१ इति मनुमनुसृत्य च तस्यै सन्तत्यै नगराद् बहिरेवाऽऽश्रयः प्रदातव्यो भवेत् । मनुस्मृत्यनुसारं १०।५५,५६ तस्याः सन्तत्या वध्यानां हननम् औशनस ६-१० वैखानसमहाशास्त्राद्यनुसारञ्च तस्या मलापकर्षणं कर्म्म कर्त्तव्यं भवेत्, किं वादिनो मंस्यन्ते एतत् ? । अथ च तादृशी सन्ततिर्वर्णसङ्करत्वात् 'सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः' गीता १।४२ 'दोषरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः उत्साद्यन्ते जातिधर्म्माः कुलधर्म्माश्च शाश्वताः' भगवद्गीता १।४३ उत्सन्नकुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्दन ! नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम' १।४४ इत्याद्यनुसारं मृतपितृश्राद्धं कर्तुं कथमधिकृता भविष्यति ? । जीवितश्राद्धन्तु स कर्तुमेव न शक्तः पुरुषः । यतः स स्वयं चाण्डालो भविष्यति, तत्पिता च शूद्रः, तन्माता च ब्राह्मणी । शूद्रस्तु ग्रामे वत्स्यति, चाण्डालस्य तु ग्रामान्तरागमनस्याऽपि नाधिकारः । तत्पिता वा बहिर्ग्रामं तदन्तिकं गच्छेत् । परं चाण्डालत्वात् तेन स्पर्श एव निषिद्ध इति सूर्योदये' ६।५-६-७, १०।८-६-१० मल्लेखे द्रष्टव्यम्—इति स कथं जीवितपितृश्राद्धमपि कुर्य्यात् । अथवा स्वा० दयानन्दमतानुसारं स चाण्डालोऽन्यमेव पितरं निर्म्माय तस्य श्राद्धं कुर्य्यादिति दुरवस्था भवेत् । (क्रमशः)

× 'सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि' मनु० ३।१२ 'पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते' मनु० ३।४३ ।

संस्कृतस्य शोचनीया दशा ।

(ले०—पं० श्रीजयनारायणठाकुर व्या० आ० काव्यतीर्थः
गुरुकुलमहाविद्यालयवैद्यनाथधाम ।)

वृत्तान्तमेतदाकर्ण्य कस्य सचेतसश्चक्षुर्निमीलनं न जायते । यदि भूतलस्य प्रतिकोणं निरूपयामि यत् को नाम प्राचीनतमो ग्रन्थः ? तर्हि वेद एव सर्वेषां महत्तमो भवेत् । अस्य प्राथम्यमतिशाययितुं नापि "कुरानः नापि बाइबिलः" नापि त्रिपिटकनामा बौद्धग्रन्थो जेन्दावेस्तानामा पारसीग्रन्थो वा उद्भुक्के इति निर्विवाद एव सर्वेषां सिद्धान्तेन । स च वेदोऽपि सुरभारत्यैव निबद्धः का पुनर्गणनोपनिषदादीनाम् । सुरभारत्या भाण्डागारः उन्मुक्तकपाटः चिरकालादेव अकिञ्चनामन्यां भाषां दूरतोऽपि समाहूय परिपूर्णाञ्जलिना निजाश्रयकोषात् शब्दभिक्षां सादरं वितीर्य कल्पलतेव पुपोष । सैवेदानीं सुरभारती निखिलभाषाजननी अरण्यरोदनं करोति । श्रूयते खलु पुरा—"अस्माकं राज्ये सर्वैः संस्कृतभाषिभिर्भवितव्यमि"त्यादिश्य किं त्वं संस्कृतं न जानासीति राज्ञा पृष्टस्तद्विषये सन्दिग्धतामापन्नः कश्चित्तन्तुवायः एवमुदतरत् । "काव्यं करोमि न तु चारुतरं करोमि । यत्नात् करोमि यदि चारुतरं करोमि भूपालमौलिमणिमण्डितपादपीठ ! हे साहसाङ्क कवयामि वयामि यामि" ।

यद्यपि भरतपालितो भारतः मुगलसाम्राज्यान्तर्गतः, अस्य बहवो धर्मग्रन्था भस्मसात्कृताः, तदापि सुरभारत्या इदानीन्तनीवन्नासीत् शोचनीया दशा । तदानीं काले बहवो मुहम्मदीया अपि अस्या अनुरागिणो ज्ञातारश्च आसन् । तदानीमियं तपस्यन्ती दीनेशमेवं प्रार्थितवती - भगवन् म्लेच्छकरान्मां मोचय, सत्स्वपि बहुतनयेषु वन्ध्याकल्पामबलां मां त्रायस्व, विभो ! भूतले मे विजयिनस्तनया जायन्ताम् । यैरहमदीना स्याम् । किन्तु—"रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः । एवं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे हा ! हन्त ! हन्त ! नलिनीं गज उज्जहार" इतिवत अस्या दशां विगणयामि अथवा—यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति यच्चेतसापि न कृतं तदिहाभ्युपैति । प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्त्ती सोऽहं व्रजामि विपिने जटिलस्तपस्वी" ॥ इतिवत् वर्तते । केषामपि नाविदितं यत् विहारप्रान्ते इंग्लिश विद्यालये चिराय यत्संस्कृताध्यापनमासीत् यदर्थं संस्कृतज्ञाय विदुषे स्थानमेकं प्रदीयते स्म, तत् स्थानं तदध्यापनञ्च

१६४३ ईस्वीतो निर्वासितं भविष्यति। भ रतस्योद्यानभूते विहारे संस्कृत-भाषाकेन्द्रे एव एवं दावानलज्वालोद्भूद्धिः, न कं जनं दुःखाकरोति।

प्रान्ताधिपशिक्षासचिववृत्तान्तं तु श्रावं श्रावमथापि भस्मीभूताङ्गे लवणप्रक्षेपजं क्लेशमनु-वतः कान्न विस्मेरान् करोति - यत् अन्यो हि विभागः प्रतिदिनमुन्नतिशिखरमारोहति किन्तु संस्कृतशिक्षाविभागः अह-न्यहनि यममन्दिरं याति। विहारसंस्कृतसमितितः प्रथमविभागेन परीक्षायां समुत्तीर्णेषु छात्रेषु एकस्मै अपि छात्रवृत्ति-(पुरस्कार) प्रदानाय-कोषेषु रुप्यकं नास्ति, किन्तु इंग्लिशपरीक्षायां मुहम्मदीयभाषापरीक्षायाञ्च समुत्तीर्णा छात्राः प्राचुर्येण छात्रवृत्तिं लभन्ते।

मौलवीपरीक्षोत्तीर्णानाम् मिडिल इंग्लिशपाठशालायाम् उर्दूभाषां पाठयितुं यथा नियुक्तिर्नितान्तमावश्यकत्वमपेक्षते तथैव तादृशानां मध्यम-परीक्षोत्तीर्णानां हिन्दीभाषाभाषिणां हिन्दीभाषां पाठयितुं स्थानाप्राप्तौ हेतुं बहुशो विचिन्त्यापि नोपलभे।

आलिमपरीक्षोत्तीर्णाय जनाय यथा "मकतव" विद्यालयनिरीक्षणाय निरीक्षकपदं (इन्सपेक्टिङ्ग औफिसरी) वितीर्यते तथैव तादृशसंस्कृतशास्त्रि-परीक्षोत्तीर्णाय संस्कृतविद्यालयं निरीक्षितुं स्थानप्रदाने व्यत्यासकारणं बहुधा सुनिरूपितमपि न निश्चिनोमि।

को हि नाम मानवश्चिराय सुसमृद्धं पल्लवितं कुसुमितं फलितञ्च उद्यानं समुत्पाटयन् गगनकुसुममहीरुहं तत्स्थाने संयोजयितुमभिकांक्षति! किन्तु विहारे तु निखिलभाषोत्पादिकां सुधावल्लीसमां संस्कृतभाषां शिक्षा-पद्धतितो व्यवहारतश्च समुत्सार्य तत्स्थाने वैदेशिकीमुर्दूभाषाञ्च संस्थाप-यितुकामानां प्रान्ताधिपसचिवानां नीतिप्रवृत्तिः दरीदृश्यत एव।

एम्० ए० परीक्षाकल्पामाचार्यपरीक्षां समुत्तीर्णेभ्यो जनेभ्यो यदि भाग्यवशात् कथञ्चित्क्वचित्स्थानप्रदानम् "डिस्ट्रिक्टबोर्ड" तो भवति तथापि "मिडिल". परीक्षोत्तीर्णैः "लोअरपाठशालाध्यापकैः समीक्रियन्ते मासिकवेतनदाने।

अतः संस्कृतज्ञेभ्यस्तत्प्रियेभ्यश्चेदं मे निवेदनं यत् "सङ्घे शक्तिः" इति वचनं संस्मृत्य निजदायमादातुं बद्धकरैः सर्वैः प्रयत्नपरायणैर्भवितव्यम्। "संस्कृतज्ञाः मन्दा व्यवहारानभिज्ञाश्च भवन्तीति" इदानीन्तनानां भाषान्तर-भाषिणां प्रायोवादं समूलमुन्मूलयन्तः केवलम् समाचारपत्रं पठित्वैव न विरमन्तु अपि तु तदर्थं भृशं यतन्ताम्। बहुषु समाचारपत्रेषु सनिर्वेदं निजयाचितानि प्रकाशयन्तु। अन्यथा गृहएव अरण्यरोदनं कुर्वताम् भवतां क्लेशमपवारयितुं कोऽपि श्रुतिविवरादङ्गुलिमपसारयितुं न कामयेत।

अन्ततः प्रान्ताधिपसचिवेभ्योऽपि निवेदनं यत् अद्यत्वे शिक्षाप्रचारस्य महान् समुद्योगः, किन्तु इदानीमेव दीपावसरे संस्कृतविद्या अनुदिनं कृशत्व-मुपयाति नैतत्समुचितम्। अतोऽस्या अपि यथा समुन्नतिः स्यात्तथा सकरुण-लोचनैरियं निभालनीया।

[नहि पत्रे प्रकाशनमात्रेणैवास्य रोगस्यापगतिर्भवेत् । किन्तु विहार-संस्कृतकन्वोकेशनसदस्याः सर्वे मिलित्वा शिक्षामन्त्रिणः समक्षे डेपुटेशनरूपेण गत्वा सम्बोधयेयुः संस्कृतस्येमामवस्थाम् । तत्कृते च निरन्तरं रीत्या नीत्या आन्दोलनञ्च कुर्य्युस्तदा कथञ्चित् स्यादपि । नो चेत् यथा साम्प्रतं तत्पदस्थानां कृत्यं विद्यते तथैव स्थास्यति चेत् न किमपि भवद्भिः कृतं सिद्धिमेष्यति । यतो हि यत्र येऽधिकारिणः तेषामेव कथनं राज्याधिकारिणः शृण्वन्ति नान्येषाम् । राज्याधिकारिणो दृष्टौ तु संस्कृतभाषाप्रतिनिधयः संस्कृतकन्वोकेशनसदस्या एव सन्ति । अतश्च भवन्तः पत्रे लेखप्रकाशनानन्तरं कन्वोकेशनसदस्यानां सन्निधौ निवेदनं कुर्वन्तु इति नः प्रतिभाति (स० सम्पादकः)]

स्वर्गीय श्री अमृतलालशास्त्रिपादानां स्मारकफण्डः ।

पेटलादनगरे १९३९ खृष्टाब्दीयजानुपरीक्षा प्रारंभन्तः ।

सावसरं १९३९ खृष्टाब्दीयफेब्रुयारीमासीयद्वितीयदिवसे अस्ताचलचूडावलम्बिनि भगवति सवितरि स्वर्गीय शास्त्रि श्रीअमृतलालशर्म्मपादानां भूतपूर्वाणां स्वर्गतिकाम नोद्देशिका सभापति श्रीकान्तिलालशास्त्रिपादैः सुयोग्यैः सुष्ठु परिचालिता स्वर्गतभूतपूर्वशास्त्रिगुणावली स्मृतिभूयसां परीक्षार्थिनाम् अपरीक्षार्तिनां वा सुरगिरैकहृदयानां बहूनां विद्यार्थिनां सभा आहूता । न केवलमियं सभा पेटलादीयान्तेवासिभिः समलङ्कृता, अपि तु गुजरात काठियावाड़ीयैरपि प्रायेण त्रिशतसंख्या भजद्भि विद्यानुशीलिभिः । मालसरीय श्री माधवविजयपाठशालाध्यापक महोदयैः श्री वैष्णवदासपादैः सिद्ध पुरीय श्री सनातन ब्रह्मचर्य्याश्रम ध्यापकैः शास्त्रि श्री मच्छुराम व्याकरणाचार्य्यमहोदयैः—पेटलादीय श्रीनारायणसंस्कृत महाविद्यालयाध्यापक श्रीगौरीशंकरशास्त्रिपादैः श्रीत्रिपुरशंङ्कर महोदयैः वैद्यराजश्री उमाशङ्करशास्त्रिभिः श्रीनर्म्मदाशंकर शास्त्रिमहोदयैरेवं बहुभिरपि विद्याधुरीणैः परिशोभिताभूत् । अत्र सभायां पण्डितवैष्णवदासमहोदयाः स्वर्गीय शास्त्रिपादानां सर्व शास्त्र पारगामितां विद्यार्थिषु योग्येष्वयोग्येषु वा सप्रेम समदर्शितां संस्कृत साहित्यैक हृदयतां अकपटं तथा निर्भयं धर्म्मप्रेमाणं च विशदीकृत्य सुललितसुललितभाषया विद्यार्थिनां हृदयं समरञ्जयन् । अतः परं अमदावादीयब्रह्मचारी वाडीसंस्कृतपाठशालाया अन्तेवासी श्री रामलखनशर्म्मा हृदयाकर्षण्या भाषया पूज्यस्वर्गीयशास्त्रिपादानां नामेह जगति चि यितुं तदीय स्मत्युद्बोधकः कश्चित् फण्डोऽस्तु, इति प्रस्तावं श्रोतृसकाशे उपस्थापयत् । तमेव पर्य्यपुष्टयन् सभापति महोदयाः श्री अमृते लालशास्त्रिणः सर्वे पण्डित वर्गाः विद्यार्थिनश्च तं सानन्दं स्वीकृतवन्तः । तदैव तत्रोपस्थितैः विद्यार्थिभिः शास्त्रिपादैश्च प्रदत्तः पञ्चाशदधिक शतेन रूप्यकैरेकः फण्डः प्रस्तुतः तैः सर्वैश्चायम् अग्रे समधिकयितुं प्रत्यज्ञायत् च अनन्तरं सभा समागतैः सर्व्वैः स्वर्गीय शास्त्रिपादानुद्दिश्य कृत ज्ञता प्रदर्शन पुरःसरं स्व स्वश्रद्धाञ्जलिं निवेदयद्भिः इयम् सभात्वहीन तांप्रापिता ।

— — —

गायत्र्युपदेशप्रकारः

(ले०---श्री पं० विद्याधर शास्त्री गौड़ महाशयः, अग्निहोत्री)
[प्रिन्सिपल, धर्मविज्ञान विभाग---हिन्दू यूनिवर्सिटी, काशी]

सर्वस्मृतिपर्यालोचनया सर्वगृह्यपर्यालोचनया च उपनयने गायत्र्युपदेशस्यायं क्रमः प्रतीयते—ॐकारपूर्वं व्याहृतिपूर्वं च आचार्यः प्रथमं पादं स्वयमुक्त्वा अथ माणवकं वाचयेत् । एवं पादत्रयं पृथक् पृथगुक्त्वा ततस्तं वाचयेत् । द्वितीयवारमर्द्धर्चं मुक्त्वाऽथ वाचयेत् । यदि माणवकः पादं पादं अर्द्धर्चमर्द्धर्चं च वक्तुं न शक्नुयात्, तर्हि यथाशक्ति तं वाचयेत् । तृतीयवारं माणवकेन सहैव सर्वामृचम् आचार्यो ब्रूयात् । न तु पूर्वस्मिन् वारद्वय इव प्रथममाचार्यस्योक्तिः, अनन्तरं माणवकस्योक्तिः ।

"अथास्मै सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहानुवर्तयन्"

इति पारस्करगृह्यात् ।

तृतीयेनेति हेतौ तृतीया, न तु तृतीयेन सह इति सहयोगे तृतीया । तथा सति पुत्रेण सहागतः पितेत्यस्य वाक्यस्य यथा पुत्रेण सह पितुरागमनमर्थः तथात्रापि तृतीयस्यैवावर्त्तनं स्यात् । अतः सहेत्यस्य साकाङ्क्षस्य माणवकपदेन अध्याहृतेन तृतीयान्तेन सम्बन्धः । एवं च तृतीयस्मिन् वारे आचार्यो माणवकेन सहैव अनुवदेदिति सूत्रार्थः । अयमेवाशयः "अत्र तु सहपाठो विशेषः" इति ब्रुवतां पद्धतिकाराणामपि अभिप्रेतः । अत्रापि यदि सममामृचमभिधातुं न शक्नुयान्माणवकस्तर्हि यथाशक्त्यैवाभिधानम्, परन्तु उभाभ्यां सहैव वक्तव्यम्, न तु पूर्ववद्वचनानुवाचने । एवं सति ये तावत् प्रणवव्याहृतिरहितामेव गायत्रीमुपनयने उपदिशन्ति न सहानुवचनम् तेषामनुष्ठाने न किञ्चित् प्रमाणं पश्यामः ।

अथ प्रमाणम् आश्वलायनगृह्ये—

"जान्वाच्योपसंगृह्य ब्रूयादधीहि भोः सावित्रीं भो अनुब्रूहि पाणिभ्यां पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वां यथाशक्ति वाचयीत ।"

आश्वलायनकारिकायाम्—

"ॐ भूर्भुवः स्वः पूर्वां तु सावित्रीं वाचयेदथ ।
पादं पादं च सावित्र्याः स्वयमुक्त्वाऽथ वाचयेत् ॥
ततस्त्वर्द्धर्चमर्द्धर्चं सर्वां तामथ वाचयेत् ।
एवं वक्तुमशक्तं तु तं यथाशक्ति वाचयेत् ॥"

आपस्तम्बसूत्रे—

"सावित्रीं भो अनुब्रूहीति तस्मा अन्वाह तत्सवितुरिति पच्छोर्द्धर्चशस्ततः सर्वां व्याहृतीर्विहृताः पादादिष्वन्तेषु वा तथाऽर्द्धर्चयोरुत्तमायां कृत्स्नायाम् ।"

(श्री पं० विद्याधर शास्त्री गौड़ः वेदाचार्यः)

पारस्करगृह्यसूत्रे—

"अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहानुवर्त्तयन्"

गोभिलगृह्यसूत्रे—

"तस्मा अन्वाह पच्छोऽर्द्धर्चश ऋक्श इति महाव्याहृतीश्च ॐकारान्ताः ।"

लौगाक्षिः—

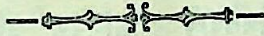
"सावित्रीं स्वयमाचार्यः पूर्वं पच्छस्तथैव तम् ।
शिष्यं च वाचयेत्पश्चादुच्चार्यार्द्धर्चशः स्वयम् ॥
पूर्वं तथैव शिष्यं च वाचयेदित्ययं क्रमः ।
त्रिष्वप्येतेषु पद्येषु यथा शिष्यस्तु शक्नुयात् ॥
वक्तुं तथैव आचार्यो वाचयेदवधानतः ।"

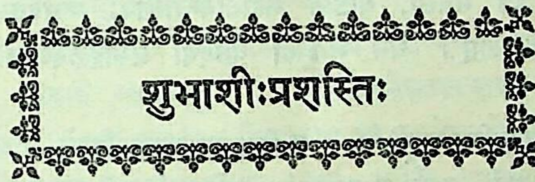
यमः—

"ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रः सावित्रीं यश्च विन्दति ।
चरति ब्रह्मचर्यं च स वै श्रोत्रिय उच्यते ॥"

तिस्रः व्याहृतीरिति शेषः ।

आपस्तम्बिनां तु प्रथमवारं प्रथमत ओङ्कारमुक्त्वा । अनन्तरमेकैकस्मिन्नपि पादे एकैकां व्याहृतिं सम्बद्ध्य पठनमिति । शम् ।

शयानः श्रीविश्वेश्वरचरणपङ्केरुहतले
जगन्मातुस्तन्यामृतमितमितान्नैकशरणः ।
रणद्भेरीरावै रणरतकलिक्ष्मापतिभटै—
र्हृतं पश्यन् सर्वं गलितबलगर्वं विलपति ॥ १ ॥

प्रभो शूलिन् ! शूलीकृततनुरयन्ते करुणयाऽ-
नया जीवन्नेव प्रहृतबहुदुष्कर्मकलुषः ॥
तथाप्याशामाशाद्दशकगतिमन्तःस्थितिमतीम् ।
परित्यक्तुं नाऽलं भवति भव तां दूरयतराम् ॥ २ ॥

करिष्यामः सङ्घं कलिकलुषभङ्गं दृढतरम्
स्फुरद्वर्णं वर्णाश्रमशरणमव्याजसरणिम् ॥
इतीच्छाबद्धानां कियदपि कृतं येन कविना
स यातोऽहन्क्षांतं तनयतनुरद्यापि तनुते ॥ ३ ॥

शिष्टस्तेष्वयमेक एव जरसा रोगेण च व्याकुलः,
तत्सङ्घाब्दमहाधिवेशनरसे साक्षाज्जिघृक्षोत्सुकः ॥

अन्ते सन्नपि वञ्चितो वत ततः श्रीसाम्बशम्भोः पदा-
म्भोजे प्रार्थयते क्रमाभ्युदयतां सङ्घस्य सत्सङ्गिनः ॥ ४ ॥

अपि च ब्राह्मेण तेजसा वैदुष्येण सम्मिलितं धर्मभावितचेतसां वणिजां रत्न-ज्योतिः। तेन कलिकालनिशीथसमुद्यत्तिमिरं अपयास्यतीति धार्मिकाणां महानाश्वासः। सभापतिः श्रीमान् वैजनाथ वाजोरिया एम्० एल्० ए० महोदयः, मन्त्री श्रीमान् रावबहादुर सदाशिवमाधव परांडे शर्म्मा, कोषाध्यक्षः श्रीमान् लच्छीराम चूड़ीवाला श्रेष्ठी, एतत्कोषाध्यक्षः श्रीमान् गौरीशङ्करगोयन्का श्रेष्ठी, स्वागताध्यक्षः श्रीमान् धर्मदत्तशास्त्री।

एतेषां सम्मेलनसूत्रभूतौ श्रीमद्राजेश्वरशास्त्रि-श्रीमद्देवनायकाचार्य्यौ। ये च सङ्घाभ्युदयकाङ्क्षिणो विद्वांसो ब्राह्मणाः सज्जनाश्च द्विजाश्चैकजातयश्च यथार्हं तानाशीर्भिर्विनयेन च संवर्ध्य विज्ञापयति भगवच्छ्रीविश्वनाथ-प्रवर्तितेन श्रीमता गौरीशङ्करगोयनकाश्रेष्ठिना विद्यावित्तवित्तमहिम्ना बहुभिर्विस्मृतप्रायस्य ब्राह्मण-महासम्मेलनीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयसङ्घटन-सङ्कल्पस्य वार्त्तामुद्घोष्य मुमूर्षोरप्यस्य जरसो ब्राह्मणस्य निःस्नेहजीवनदीपे तैलनिषेक इव श्रवसः विपञ्चीस्वरसम्पात इव पीयूष-विलेप इव मनसो, योऽसौ महानानन्दोत्सवः प्रवर्तितः स खलु सर्वैरेव महोत्साहेन अनुबध्यताम्। येन भगवती वाग्देवी प्रसादकरुणया भारतमिदं अनु-गृह्णीयादिति।

निखिललोकमहनीयविभूतिनि श्रीविश्वनाथचरणपरिपूते श्रीवाराणसीधाम्नि संयोजितमिदमेकादशं वर्णाश्रमस्वराज्यसङ्घसम्मेलनमेतदधिष्ठानपुण्यधामेव संस्कृत-विश्वविद्यालयप्रवर्तनगौरवेण सर्वतः सम्मृद्धं भूयादिति।

—श्रीपञ्चाननतर्करत्न भट्टाचार्यस्य
(महामहाध्यापकस्य)

पौराणिकसमन्वयः

अनुवादकः—ईश्वरशर्मा 'मोहनः'

'त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति
प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च।
रुचीनां वैचित्र्याद् ऋजुकुटिलनानापथजुषां
नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥'

—श्रीपुष्पदन्ताचार्यः।

यो मूलपदार्थोऽस्ति स एक एव। अजः, अविनाशी निर्गुणः, निराकारः सर्वव्यापी च। क्षेत्ररूपेण यः प्राणिमात्रस्य हृदये विराजमानः। तस्य व्यापकतत्त्वस्य न किमपि नाम, न च रूपम्। स नामरूपाभ्यां दूरे।

शिवपरकशास्त्रेषु स मूलपदार्थः, शिवः। विष्णुपरकशास्त्रेषु च स एव विष्णुशब्द-व्यपदेश्यः, यतः स व्यापकः। सर्वविधानां भक्तानामाराध्यरूपेण यो निर्गुणो मूलपदार्थः, स एक एव। स्वकीयभावनानुसारं रुचिवैचित्र्यधारि सर्वजनानामनुरूपं साधनं मिलेद् एतद् दृष्ट्या निर्मितशास्त्रेभ्यो भक्तः साधनं स्वयं गृह्णाति सर्वाणि नामानि रूपाणि च तस्यैव परमतत्त्वस्य। तस्यैकमपि न नाम न च रूपम्।

निर्गुणनिराकारपदार्थास्त्रिचतुरास्तु * न भवितुं शक्याः। व्यापक एक एव भविष्यति। अतस्तत्र कोऽपि विवादो भवत्येव न। तस्य यदेव नाम विधीयेत, तत् सर्वं युक्तम्। विवादः केवलं सगुणे भवति यत्—कः सर्वश्रेष्ठः। यद्धि सगुण-स्वरूपमस्ति तदीया भक्ताश्च मायाया दूरे त्रिपादविभूत्यां सन्ति। तानि अनन्तानि समानानि नित्यानि च। उत्पत्तिविनाशादयस्तु मायाविशिष्टैकपादविभूत्यन्तर्गता एव। सगुणब्रह्मणस्त्रिपादविभूतिस्तु चिन्मयी घनानन्दा च।

सगुणब्रह्मणो विभूतिस्तस्य निर्गुणब्रह्मण एव। स एव मूलपदार्थः स्वशक्त्याऽनेकसगुणरूपेषु लीलायै व्यक्तीभूतः। तदीयैतदनेकतत्त्वकारणं 'लीलाकैवल्या' अतिरिक्तं न किमपि। इत्थं ब्रह्म-शिव-विष्णु-राम-कृष्णाद्यनेकरूपे व्यक्तोऽपि स एक एव। ज्येष्ठकनिष्ठो नास्ति। परस्परमभिन्नः। एकं चरित्रं वामनपुराणादुद्धृत्य तदा वयं स्पष्टीकरिष्यामः।

एकदा विश्वनाथा बहुदिनपर्य्यन्तं स्तब्धोऽतिष्ठत्। तदचलत्वेन विश्वमकस्माद् विशृङ्खलीभूतम्। देवताश्चुक्षुभुः। ते श्रीहरिमशिश्रियन्। श्रीहरिणा देवा〽 प्रबोधिता यत्—शङ्कर एव जागरूकाऽव्यवस्थाया〽 कारणं वेत्ति; स एव शान्तिं दातुं शक्त इति। एवं स देवानादाय कैलाशे उपस्थितः।

कैलाशमागतवतामपि देवानां शङ्करदर्शनं न जातम्। कैलाशपर्वते आरोहणमात्रेण तु भगवतो दर्शनं न भवति। दर्शनन्तु तत्कृपासापेक्षम्। शिवस्तु युष्माकं समक्षे तिष्ठति; परं यूयं तं द्रष्टुं न क्षमाः, स्तुत यूयं तम्। इति विष्णुना प्रतिपादितम्। देवा विष्णोराज्ञां मेनिरे। अत्र तु विष्णुना देवान् प्रति अभेदतत्त्वमुपदेष्टव्यमासीत्। विष्णुः स्वहृदयस्थं शिवलिङ्गं दर्शयामास। देवास्तमानर्चुः। प्रसन्नः सन् हरिरेव हरिहरोऽभूत्। एकस्मिन् शरीरे हरिहरयोर्दर्शनमभूत्। एकश्चरणः श्याम एकरश्च गौरः। एकत〽 कट्यां पीताम्बरम्, अन्यतो गजचर्म। अर्धश्यामवक्षा वनमालोपेतः,

* त्रुपाभ्यां चतुरोऽच्, इति अच् प्रत्ययः।

अर्धं च गौरः सर्पयुक्तश्च। एकतः स्थितयोर्हस्तयोश्शङ्खो गदा च, अन्यतश्च स्थिते हस्ते त्रिशूलमासीत्। एकत एकं नेत्रम्, अन्यतः सार्द्धम्। एकतः शिरसि अर्धमुकुटम्, अपरतो जटाजूटः। देवा भावपूर्णा इदं हरिहरात्मकं रूपं तुष्टुवुः।

उक्तवर्णनेन साकाररूपमपि प्रभोरभिन्नं समानं वा तिष्ठति। शास्त्रेषु शिवलोक-वैकुण्ठ-साकेतगोलोकप्रभृतीनामनेकेषां दिव्यलोकानां वर्णनम्। यस्मिन् शास्त्रे शिवलोकस्य वर्णनं, तस्मिन् वैकुण्ठादिकं शिवलोकस्याऽन्तर्गतं मंस्यते। तदधीश्वरश्च शिवसेवकः। एवं वैकुण्ठगोलोकादिप्राधान्यपरे शास्त्रे शिवलोकादयोऽन्तर्गता मंस्यन्ते, तथा तेषामन्तर्गतप्रान्तानामधीश्वरा ऽप्रधानपरतन्त्रा भविष्यन्ति।

सगुणलोकानां स्थितिराकारो विस्तारो रचना तत्रत्यानामावासप्रकार आकृतिः प्रकृतिश्च सर्वेषु शास्त्रेषु वर्णिताः। तदेयं कठिनताऽवशिष्यते यद्—वस्तुत एषु कतमो लोक ऽप्रधानः। कतमश्च तदीयोऽन्त ऽप्रदेशः ?

वस्तुतो यदि दृश्येत; तर्हि वयं शास्त्राणि यया पद्धत्या पश्यामः, सा पद्धतिरेव दूषिता। वयमवबुध्यामहे यदेकमेव पुराणं शास्त्रं वा समस्तवार्तानां वर्णनाय निर्मितम्, सर्वाश्च वार्तास्तस्मिन्नेकस्मिन्नायान्तीति। अत एव शास्त्रेषु अस्माकं वैभिन्न्यं दृश्यते। वयमेतत् सर्वथैव न विचिन्तयामो यदि एकस्मिन्नेव सर्वा वार्ता आगमिष्यन्; तर्ह्यपरेषां निर्माणस्य किं प्रयोजनमासीत् ?

पूर्वमाचक्ष्महि यत्—शास्त्राणि सर्वविधरुचिमतां जनानां कृते तदीयरुच्यनुरूपसाधनं दृष्ट्वा प्रभुचरणपर्यन्तं तेषां प्रापणार्थं निरमायिषत। एकं शास्त्रमेकविधरुचीन् जनान् तल्लक्ष्यपर्यन्तं प्रापयितुं क्षमम्; तदीया पूर्णसामग्री अमुष्मिन् भवति। एतस्मिन्नर्थे तत पूर्णम्। परं तस्मिन्नन्यविधरुचिमतां जनानां कृतेऽपि पूर्णं साधनं भवेदिति न सम्भवि। अतो यच्छास्त्रं यादृशरुचिमतां जनानां कृते साधनप्रदाने प्रवृत्तं भवति; रुच्यनुरूपमेव साधनं तथा भगवतः सगुणरूपं तल्लोकञ्च वर्णयति। निर्गुणस्य तु वर्णनमसम्भवि। अतस्तत्सगुणद्वारा रूपमेव निर्गुणमाख्याय तन्नाम्ना निर्गुणस्य लक्ष्यं कारयति।

अधिकस्पष्टतार्थमुदाहरणमादेयम्। यथा—शिवभक्तरुच्यनुरूपसाधनस्य व्यवस्थापकेषु शिवशास्त्रेषु शङ्करस्य सगुणरूपस्य शिवलोकस्य च वर्णनं भवति। शैवसाधनानां वर्णनं भवति। शङ्करस्य नामाऽऽदाय 'शिव' इत्याख्याय निर्गुणतत्त्वस्याऽपि सङ्केतो भवति। इयमेव वार्ता विष्ण्वादिशास्त्रेष्वप्यूह्या।

शिवपरकशास्त्रेषु वैकुण्ठस्य विष्णुपरकशास्त्रेषु च शिवलोकस्य वर्णनं भवत्येव। एकमेव शास्त्रं यदि ताननन्तसगुणलोकान् वर्णयेत्; तर्हि न तथा करणे शक्तम्। अतस्तत् स्वविषयमेव वर्णयति। न्यायदर्शनेऽप्यस्य सङ्केत ऽकृतः।

* श्यामवक्षाः। अत्र 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घः।

तथा च—'तत्रैकेन न सर्व्वं व्यवस्थाप्यते—इति यथाविषयमेतानि प्रमाणानीन्द्रियादिवदिति' न्या० ४।१।६२ ।

अधुना प्रश्नोऽवशिष्यते यत्—सर्वेषु शास्त्रेषु गौणतयाऽन्येषां लोकानां वर्णने सत्यपि इयं वार्त्ता कथं मन्येत ? अस्माभिस्तदेव तु तत्त्वं ज्ञेयम् ।

सृष्टिर्भगवता विचित्रा निर्मिता । विश्वस्य एक ॢ कणो विश्वस्य प्रतिमूर्तिरस्ति । विश्वस्मिन् यत् किञ्चित् ; तदेव तस्मिन् कणेऽपि गौणतयाऽस्ति बीजे वृक्ष इव । 'यथा पिण्डे तथा ब्रह्माण्डे' इति प्रसिद्ध आभाणकः । केवलं मुख्यता गौणता च भवति । किमपि वस्तु एकाकि न । पुरुषस्य शरीरे गौणरूपेण स्त्रीत्वं, स्त्रीशरीरे च गौणरूपेण पुरुषत्वमस्ति । मनुष्यस्य शरीरे गौणरूपेण समस्तपशुपक्षित्वं निखिलञ्च ब्रह्माण्डमस्ति । परं तत्र मनुष्यत्वं प्रधानम् । तथैव पशौ पशुताप्रधानत्वेऽपि मनुष्यत्वेन सह समस्तं विश्वमस्ति । प्रधानताया दृष्ट्या उभौ भिन्नौ । एकोऽन्यस्य नाऽन्तर्गतः ।

पृथिव्यां जलस्यांशोऽस्ति; परं तत्र पृथिवी प्रधानम् । यदि वयं पृथिव्या वर्णनं कुर्य्याम; तर्ह्यस्माभिः शिष्टानां चतुर्णां भूतानां वर्णनं गौणरूपेण, तथा तेषां गौणतायामपि एकेन विशिष्टक्रमेण वर्णनं करणीयं भवेत् । यदा जलं वर्णनीयं भवेत; तदा तत्र जलं प्रधानं भवति, पृथिव्यादयश्च तदन्तर्गता गौणाः । अयं गौणताक्रमोऽपि परिवर्त्तितो भवति ।

कथितदृष्टान्तेन लोकानां वर्णनवैभिन्न्यस्य रहस्यमवगतं स्यात् । शिवलोकवैकुण्ठसाकेतगोलोकादय इमे सर्वथा पृथग्भूताः समानमहत्त्ववन्तश्च सन्ति । एषु कश्चिल्लघु ॢ कश्चिच्च वृहत् प्रधानोऽप्रधानो वा न । एतदधीश्वराः शिवविष्णुप्रभृतयोऽपि परस्परं समाना एकस्यैव तत्त्वस्य अनेकरूपत्वाद् अभिन्नाः । एवञ्चैकस्मिँल्लोकेऽन्ये लोका अपि गौणरूपेण तादृशा एव, यथा—जले पृथ्वी, पृथिव्याञ्च जलम् । यथा वा, यथा मनुष्ये पशुत्वं पशौ च मनुष्यत्वम् । जले या पृथिवी तस्या गुणादयोऽपि पृथिवीसदृशा एव । एवं ये लोकान्तर्गता लोकाः, तेषामप्याकारप्रकारस्तथाऽधिष्ठातारोऽपि स्वमूललोकसदृशा एव ।

इत्थं शास्त्राणां वर्णनपार्थक्यस्य स्पष्टसमन्वयः सम्पन्नः । शिवपरक-पुराणानि शिवलोकं विष्ण्वादिपरकशास्त्राणि च वैकुण्ठं वर्णयन्ति । स्वप्रधानलोकं वर्णयन्ति च तानि यदप्रधानरूपेण स्वलोकस्य प्रान्तमाख्याय लोकान्तरं वर्णयन्ति; ते लोकान्तर्गतलोकाः । प्रधानलोकास्ते न सन्ति, यत्र ते स्वप्रधानलोकाधीश्वरस्य अधीनं लोकान्तरस्याऽध्यक्षमाचक्षते । तत्र लोकान्तराऽध्यक्षाणामप्रधानता ज्ञेया । प्रधानलोकानामध्यक्षास्तु समाना अभिन्नाश्च ।

प्रत्येकशास्त्रं यत्र तत्र स्वाभीष्टसगुणरूपेण सह अपरस्य सगुणरूपस्य साम्यमभेदञ्चाऽऽचष्टे । अयं सङ्केतोऽस्ति यद्—लोकान्तर्गतलोकानां तदधिष्ठातॄणां वा प्रधानताज्ञानस्य स्खलितिर्न कार्य्या । यत्राऽभेदस्य सामान्यताया वा प्रतिपादनं भवति तत्र लोकद्वयस्याऽधिष्ठातॄणाम् अन्तर्गतलोकस्य वा वर्णनं न भवति ।

शैवशास्त्रेषु यत्र वैकुण्ठादयः कैलाशस्य प्रान्ताः कथ्येरन्, तत्र ते लोकान्तर्गतलोकत्वेन ज्ञेयाः। यत्र च विष्णुप्रभृतयः शिवोपासकत्वेन आज्ञाकारित्वेन वा अप्रधानाः कथ्येरन्; तत्र ते तदन्तर्गतलोकाधिष्ठातारो ज्ञेयाः। यत्राऽभिन्नत्वेन समानत्वेन कथ्येरन्; तत्र स्वतन्त्रवैकुण्ठाद्यधिष्ठातुर्वर्णनं ज्ञेयम्। अयमेव नियमो × वैष्णवानां तथा रूपप्रधानशास्त्राणां कृतेऽपि ज्ञेयः।

सृष्टिवर्णनेऽपि पुराणेषु वैषम्यम्। कस्मिँश्चित् सृष्टिप्रथमकर्ता शिवः, कस्मिँश्चन च ब्रह्मा, अपरस्मिँश्च विष्णुः प्रतिपाद्यते। य आदिकारणत्वेनाऽऽख्यास्यते, शेषाः सर्व्वे तदधीना मंस्यन्ते। तात्पर्य्यमिदं यत्—सृष्टिस्त्रिपादविभूत्यास्तेभ्यो नित्यलोकेभ्यो भवति। कस्मिँश्चित कल्पे कैलाशात् सृष्टिनिर्माणसञ्चालनलया भवन्ति। कचिच्च कल्पे वैकुण्ठादथवा लोकान्तरात्।

शास्त्राणि तस्यैव कल्पस्य वर्णनमाचक्षते, यस्य कल्पस्य सृष्टेर्निर्माणादिकं तदीयप्रधानलोकाज्जातं स्यात्। यस्माल्लोकात् सृष्टिनिर्म्माणमादौ भवति, तदीयलोकान्तर्गतलोका एवं तदधिष्ठातारोऽपि सृष्टौ तेनैव क्रमेण प्रधानाऽप्रधानास्तिष्ठन्ति। इदमेव समस्तविभिन्नतानां रहस्यम्। अस्माभिः स्वाराध्यस्याऽऽराधना स्वानुकूलशास्त्रेण दृढश्रद्धया कर्त्तव्या। परन्तु अन्यशास्त्राणि लघूनि हेयानि वा न मन्तव्यानि ॥ इति।

"देवरिया" सनातनधर्मसभाया वार्षिकोत्सवसमारोहः।

गोरखपुरमण्डलान्तर्गत—देवरियातहसीलस्थ—सनातनधर्मसभाया ४१ तमो वार्षिकोत्सवो दिसम्बरमासस्य १९–२०–२१—तारिकासु महता समारोहेण सम्पन्नः। अत्र कविरत्न पं० अखिलानन्दमहोदयाः, भारतधर्ममहामण्डलमहोपदेशकाः पं० गङ्गाविष्णु शास्त्रिणः पं० भगवत्किशोर "व्याकुलाः" सङ्गीतसम्राजश्च समागता आसन्। प्रथमदिने सायङ्काले ४ वादनादारभ्य ९ वादनपर्यन्तं व्याख्यानादिकं जातम्। द्वितीयदिने प्रातःकाले तृतीयवादने च शङ्कासमाधानस्य च कृतेऽवसरो दत्त आसीत्। शास्त्रार्थकरणार्थं स्थानीय एवैक आर्यसमाजी मूर्तिपूजाप्रभृतिविवादग्रस्तविषयेषु वक्तुमसमर्थो मांसप्रकरणमादाय सभायामागतः। समाधानार्थं पं० अखिलानन्द महोदया उत्थिताः सन्तस्तस्य निखिलां दुश्शङ्कां समाधाय तथा प्रभावमुत्पादयामासुर्यथा सर्वेषामपि सुमहान् सन्तोषो जातः। शास्त्रार्थकरणार्थमपि बहवः कोलाहलं कृतवन्तः परं स्वीकृतायां शास्त्रार्थघोषणायां न कोऽपि समाजी सम्मुखमागन्तुमुत्साहं कृतवान्। अन्तिमेऽवसरे पं० अखिलानन्दशर्मणा "वेद और आर्यसमाज" विषये गङ्गाविष्णुशास्त्रिणा च पुराणमहत्त्वविषये सादृशं वैदुष्यपूर्णं प्रभावापादकञ्च व्याख्यानं कृतं यथा विरोधिनामपि मनस्सु सनातनधर्मे श्रद्धा समाजे च घृणा जाता। एवं महता समारोहेण सभापर्व समाप्तिमगात्।

उपमन्त्री

वासुदेव त्रिवेदी विनीतः साहित्याचार्यः

× वैष्णवानाम्। निषिद्धव्यवधानात्रुटो नस्य णत्वं न।

अभिभाषणम् ।

[काशीस्थ गोयनकामहाविद्यालयस्य वार्षिकोत्सवावसरे तत्सभापतीनां महामहोपाध्याय पण्डित बालकृष्णमिश्रमहोदयानां हिन्दु-विश्वविद्यालय संस्कृतविभागाध्यक्षाणाम्]

गुञ्जन्मिलिन्दमुदितं चपलाश्लेषातिमञ्जुलं किमपि ।
अधिकालिन्दीकुञ्जं मरकतपुञ्जं चिरं जयति ॥ १ ॥

माननीयाः ! सनातनधर्मसमुद्धारबद्धपरिकराः, महानुभावाः सभासदः !

असत्यपि परिषत्पतिपदोपयोगिनि योग्यत्वे संख्यावतां सेवको यदहमास्थया तदीय-स्थाने स्थापितः तेन "अश्मापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः" इति प्राचामौचित्य-चारुवचः सहसाऽनुसन्धानस्य पन्थानमधिरोहति । तत्कृते च धन्यवादानां शतमर्प-यामि दर्पणगणदर्पनिराकारिकीर्तिकिरणधवलीकृतकाश्यपीतलेभ्यः श्रीमद्भ्यः ।

आसमासादितक्लेशातिशयस्य मे विख्यातिगोचररुचिरचारित्रजुषां महाविदुषा-मेकत्र दर्शनादन्तरात्मनः पवित्रतायाः प्रत्याशापि नासीदेव । किन्तु देवस्य अद्य प्रसद्यमानता प्रात्याहिकतपोविधानापोदितपाप्मनः अध्यात्मविद्यानिरत-मनसः श्रेष्ठिगणाग्रगणनीय-गौरवगृहीतविग्रहस्य गौरीशङ्करगोयनकामहोदयस्य दया च तदवाप्तौ निमित्तभावं भजति । येन किल करालेऽपि कलिकालेऽतित्वरितवाहि-न्यामाचारपरिवर्तनसरिति एतन्महाविद्यालयस्थापनेन श्रेयसां निदानानि संर-क्ष्यन्ते संस्कृतशास्त्राणि । एतस्मिन् चतुरो वेदान् षड् दर्शनानि त्रिस्कन्धं ज्यौतिषं व्याकरणं काव्यसाहित्ये स्पृहणीयपाण्डित्याः परमोत्साहेनाध्यापयन्ति सन्तः । अत एव पुरोदीरितः श्रेष्ठिप्रवरः संवत्सरशतं आप्नुवन् भव्यानि जीव्यात्, छात्राश्च इतो विद्युत-मिव विद्योतमानां विद्यां प्रतिपद्य सद्यशसः सद्य एव व्याजं विना कृतेन प्रणयेन अपाय-विधुरेण धैर्येण प्रस्पन्दमानेन ब्रह्मवर्चसेन समन्ततः अनादि पारम्पर्यायातपुण्यपालनाय प्रवर्तन्तामिति त्रिपुरारिपादपाथोजं प्रार्थये ।

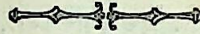
सद्दीक्षावाप्तये दिवाश्रिता दिवानिशं परिश्राम्यन्तः सम्यगाचारपरा अन्ते-वासिनश्च प्रेयांसः छात्राः !

पुरा निर्माणकर्मीकृतैः कियद्भिःश्लोकैः सानुरोधं सस्नेहं साशीर्वादमावेदयामि समासतो युष्मानायुष्मतः ।

धर्मस्य मानाय सनातनस्य संभूय भूयः प्रयता यतध्वम् ।
मा मान्वयामोदकमेध्यमार्गान्मनोमनागप्यपसारयध्वम् ॥ १ ॥
सावित्रसर्वोत्तम-मन्त्रजापादलौकिकीं शक्तिमुपार्जयध्वम् !
आशङ्किता यामवलोकमानाः पाखण्डलोका भुवने भवेयुः ॥ २ ॥
श्रद्धानिबद्धादरतो गुरूणां सेवासु सन्नद्धतयावधानैः ।
औद्धत्यमद्धा प्रविभूय नम्रधुरं दधाना हितमातनुध्वम् ॥ ३ ॥

गेहेऽपि गीर्वाणगिरा निगाद्य सम्पाद्यमेतन्नियमं कुरुध्वम्।
इष्टानुबन्धि प्रतिभासमृद्ध्यै वादित्वमाधाय विचारयध्वम्॥ ४॥
भूदेवदेहोचितखाद्यपेय-वेषादि शास्त्रप्रतिपादितं यत्।
तदाददानाः शरदां शतानि श्रीशारदाया दयया रमध्वम्॥ ५॥
बहुकालादामयक्लान्तकृशकायतयाऽधिकमितः समीहितं भाषितुं न पारये।

इति विरमामि।

देवरिया-संस्कृत साहित्यसम्मेलन-समाचाराः।

देवरियायां दिसम्बरमासस्य २०–२१–तारिकयोः संस्कृतसाहित्यसम्मेलन-समारोहः तमकुहीराज्यपण्डितानां श्रीमदुमापतिद्विवेद "कविपति" महोदयानां साभापत्ये महता साफल्येन सम्पन्नः। देवरिया, हाटा, पड़रौना–तहसीलस्थपाठशालानां प्रायो बहवो विद्वांसः समागता आसन्। गोरखपुरस्थगीताप्रेसतः पं० रामनारायणशर्माणः पाण्डेया व्याकरणसाहित्यशास्त्रिणः पं० मलहूरामशर्माणो व्याकरणाचार्याः च समुपस्थिता अभूवन्। प्रथमदिने मङ्गलाचरणानन्तरं सभापतिनिर्वाचनम्, स्वागताध्यक्षाणां स्थानीयविद्याधर्मसञ्जीवनीसंस्कृतपाठशालायाः प्रधानाध्यापकानां पं० मुनिवरमिश्राणां व्याकरणशास्त्राचार्याणां स्वागतभाषणं कतिपयविदुषां व्याख्यानानि च जातानि। द्वितीयदिने च मङ्गलाचरणानन्तरं सभापतिमहोदयानां महत्वपूर्णं सुमधुरं गद्य-पद्यात्मकं भाषणमभूत्। ततः परं कवितापाठः अन्त्याक्षरी च विहिता। प्रस्तावस्वीकृत्यनन्तरं धन्यवादप्रदानपुरस्सरमान्ते सभाविसर्जनं कृतम्। निम्नलिखिता महत्त्वपूर्णाः प्रस्तावाः सर्वसम्मत्या स्वीकृताः।

(क) कस्यापि देशस्य संस्कृतिरक्षा तद्देशीयभाषारक्षणादेव भवतीति सर्वसम्मतसिद्धान्तानुसारमिदं सम्मेलनम् अरबीफारसीशब्दबाहुल्यमादाय प्रवर्त्यमानाया हिन्दुस्तानीति नामिकाया नवीनभाषाया विरोधं करोति हिन्दीभाषायाश्च प्रचारमिच्छति।

(ख) सम्मेलनमिदं प्रान्तीयशिक्षामन्त्रिणोऽन्यानपि शिक्षाधिकारिणः सादरं साग्रहञ्चानुरुणद्धि यत्तैः भारतीयानुपमसम्पत्तिभूतायाः सुरभारत्याः संरक्षणं दृष्टिकोणे निक्षिप्य पाठशालासु दीयमानसहायताया वृद्धिर्विधीयताम्।

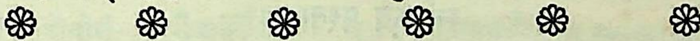
(ग) सम्मेलनमिदं हाईस्कूलादिषु आङ्गलशिक्षासंस्थासु संस्कृतोपाधिपरीक्षोत्तीर्णानां संस्कृतपण्डितानामेवाध्ययनपदे नियुक्तिं समीचीनां मनुते।

(घ) सम्मेलनमिदं देवरियानगरे संस्कृतपुस्तकालयस्य नितरामावश्यकतामनुभवति। तदर्थं पञ्च पुरुषा नियोजिता ये पुस्तकालयस्य कृते कार्यं करिष्यन्ति।

एवमन्येऽपि केचित् प्रस्तावाः स्वीकृतिं नीताः। आगामिवर्षस्य च कृते निम्नलिखिताः पदाधिकारिणो निर्वाचिताः:।

पं० मुनिवरमिश्राः व्याकरणाचार्याः देवरिया (सभापतिः)
" देवशरणमिश्राः " सलेमपुर (उपसभापतिः)
" सरयूप्रसादपाण्डेयाः एम० ए० साहित्यशास्त्रिणः देवरिया (मन्त्रिणः)
" अमरनाथ शर्माणः व्याकरण साहित्यशास्त्रिणः " (उपमन्त्रिणः)
" श्रीहृ द्विवेदिनः व्याकरणशास्त्रिणः " "
" रामाज्ञा चतुर्वेदाः व्याकरणाचार्याः " (कोषाध्यक्षाः)
" सरयूप्रसादमिश्राः एम० ए० साहित्याचार्याः " (आयव्ययनिरीक्षकाः)

अस्य सम्मेलनस्य संयोजका अ० भा० संस्कृत साहित्यसम्मेलन प्रचारमन्त्रिणा वासुदेवद्विवेदि "विनीत" साहित्याचार्या आसन्। सम्मेलनमिदं अ० भा० सं० सा० सम्मेलनस्य शाखारूपेण स्थास्यति। देवरिया, हाटा, पड़रौना इति तहसील-त्रितयेनास्य सम्बन्धः स्थास्यति। सम्वाददाता।

'विदुषः स्वर्गाधिवासः'

जामनगरनिवासिनां 'महामहोपाध्याय' पं० श्री हाथी भाईशास्त्रि-महोदयानामशीतिवर्षावस्थायां कैवल्योपलब्धिर्जाता। (कदा?) विद्व-द्रत्नानामेतेषामवसानेन संस्कृत समाजस्य महती हानिरुत्पन्ना। हन्त !!! अनिर्वाच्या बुभुक्षाऽनिवृत्तिः कालस्य। एतदीयं समस्तं = जीवनं संस्कृतसमाजस्य सुरसरस्वत्याश्च समुन्नतौ सेवायाश्च निर्व्यूढमिति तद्विदां प्रत्यक्षम्। महानुभावानां तेषां वैदुष्यप्रकर्ष-प्रतिभापरिस्पन्द-विषये पुनरवसरे कदाचिद्विशिष्य निरूपयिष्यामि।

साम्प्रतं, शोकसन्तप्तहृदा तदात्मनः शाश्वतीं शान्तिं श्रीविश्वेशाद-भ्यर्थयन् तत् कुटुम्बविपत्तौ च समदुःखितां प्रथयन् विरमामि।

❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀

ता० २१-३-३९ भौमवासरे मिश्रपोखरास्थित हरिहराश्रमे काशिक-गुर्जरसंस्कृतच्छात्रैः कृतायां शोकसभायामुपस्थितसज्जनैः स्वर्गीय महामहोपाध्यायानां गुणानुवादो विहितः। स्वीकृतश्चैकः शोकावेदकः प्रस्तावः॥

निवेदयति—

'शास्त्री' प्राणजीवनः बी० जोशी, काव्यतीर्थः।
'साहित्याचार्य'—श्रेणिस्थः, काशी।

श्रीकाशीपण्डित सभायाः

पञ्चाशत्तमं महाधिवेशनम्

फाल्गुन कृष्णप्रतिपदि वादनद्वये श्रीमारवाडीमहाविद्यालये काशीस्थ प्रसिद्ध-विदुषां महामहाध्यापकानां पण्डित प्रवर श्रीपञ्चाननतर्क रत्नमहोदयानां साभापत्ये महता समारम्भेण सुसम्पन्नम्। तत्र प्रथमम् मङ्गलगानानन्तरम् सभासञ्चालकानां सर्व-तन्त्रस्वतन्त्र पं० पद्मनाम शास्त्रि महोदयानां समुपस्थितविदुषां स्वागताभिनन्दपूर्वकं गम्भीरमोजस्वि भाषणमभूत्। ततः श्रीमतां पण्डित श्रीगोपालशास्त्रिनेने महोदयानां सभाविवरणात्मकं भाषणं समजनि। तदनन्तरं तैरेव गतहायने दिवङ्गतानां काशीस्थ-प्रसिद्ध विदुषां शोक प्रस्तावः प्रस्तुतः। सभापतिमहोदयाश्च निजस्वास्थ्यवैगुण्यात् स्वस्थाने पं० पूर्णचन्द्राचार्यमहोदयानुपवेश्य प्रस्थिताः। तदानीमेव ऋग्वेदस्य सायणभाष्यानुसारं हिन्दीभाष्यं कुर्वद्भ्यः पं० रामगोविन्द शास्त्रि महोदयेभ्यो धन्यवादवितरणमपि सर्वसम्मत्या सञ्जातम्—तस्मिन्नेवावसरे मण्डलीश्वरमहोदयाः श्रीजयेन्द्रपुरी स्वामिवर्य्याः सभास्थानमलङ्कृतवन्तः। तेषां स्वागते हरहर महादेव शब्दैरनुष्ठिते पं० मदनमोहनशास्त्रिणां सुमधुरं सदाचारसमर्थकं व्याख्यान-मभूत्। अधिवेशनप्रारम्भे काशीस्थेभ्यः परमप्रसिद्धेभ्यो विद्वद्भ्यः श्री पं० राधाकान्तझामहोदयेभ्यः 'पण्डितराज' इत्युपाधिः श्री काशा पण्डितसभातः सर्व-सम्मत्या समर्पितोऽभूत्। अवसाने च श्रीमतां मण्डलीश्वरमहोदयानां धर्मोप-देशानन्तरम् सभायाः प्रधानमन्त्रिणः महामहाध्यापकाः श्रीगोपालशास्त्रिणो दर्शन-केशरिणः बालकानां सदाचारविवृद्धये बालशिक्षालयस्थापनस्यावश्यकतां विधाय समागतेभ्यः सभ्येभ्यो धर्माचार्य्येभ्यः सभापतिभ्यश्च धन्यवादं वितरन्तः सभां विसर्जितवन्तः।

श्रीगौरीनाथपाठकः (साहित्याचार्यः)

(मन्त्री काशीपण्डितसभा)

स्वीकृत प्रस्तावाः—

१—श्रीकाशीपण्डितसभायाः पञ्चाशत्तमं वार्षिकाधिवेशनमिदं सर्वतः प्रथमं प्रस्तौति यद् म० म० श्रीमदन्नदाचरण तर्कचूडामणीनां, म० म० श्रीमुकुन्द झा वक्शी महोदयानां, म० म० पण्डित श्रीपद्मनाथशर्म-भट्टाचार्य्यमहोदयानां सर्वतन्त्र स्वतंत्र श्रीकाशीनाथशास्त्रिणां, ज्योतिषाचार्य श्रीरामयत्न ओझा महाशयानाम् अन्येषां च तत्तत्प्रान्तनिवासिनां सुधी धौरेयाणां वियोगेन सातिशयं दुःखमनुभवत् तेषां कैवल्यपदावाप्तये श्रीविश्वनाथचरणसरसीरुहेषु सादरमभ्यर्थयतीति।

प्रस्तावकः—पं० गोपालशास्त्रीनेने

समर्थकः—पं० विन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्री मिश्रः,

२—साम्प्रतमनपेक्षितधर्ममर्यादानां पण्डितत्वेन प्रसिद्धानामपि ब्राह्मणानां ऐहिकार्थकाममात्राकाङ्क्षया काश्यामेव पृथक् पृथक् संहतिरवलोक्यते। तदेतस्यामापदि प्राचीनतमया श्रीकाशीपण्डितसभया प्रस्तूयते, यत् तत्र यो हि चिरन्तनाचार-परिगृहीत श्रौत-स्मार्त पौराणिकमर्यादामतिक्रम्य अपारोक्ष्येण पारोक्ष्येण वा वर्तिष्यते, तस्य बहिष्कारमुद्घोषयिष्यति सभेयं स्वविशेषाधिवेशनमुखेनेति।

प्रस्तावकः—पं० श्रीपद्मनाभ शास्त्रिमहोदयः।

समर्थकः—श्री पं० शिवकुमारशास्त्रि महोदयः।

३—श्रीकाशी पण्डितसभायाः पञ्चाशत्तममिदं महाधिवेशनं राजपुतानाशिक्षा-बोर्ड अजमेरसदस्यानां स्वस्कूलविभागे कालेज विभागे च संस्कृतभाषाया हिन्दी-भाषायाश्चाध्यापनाय संस्कृतशास्त्रिपरीक्षादिमान्योपाधिमतां तथा हिन्दीरत्नेत्युपा-धिमतां विदुषां समुपेक्षया केवलं तद्विषययोः बि० ए० एम्० ए० परीक्षोत्तीर्णानामेवा-वसरप्रदानार्थं कृते निर्णये स्वीयं प्रबलं विरोधमुद्घोषयति। तदधिकारिणश्चाधुना साग्रहमनुरुन्धे यदतिशीघ्रमेव पुनर्निजसमित्यधिवेशनं विधाय निर्णयमिदं परिवर्तयन्तु तत्स्थाने संस्कृतपरीक्षोत्तीर्णानां हिन्दीपरीक्षोत्तीर्णानामेव नियुक्तिकृते निर्णयं दृढयन्तु चेति।

प्रस्तावकः—श्री पं० सरयूप्रसादशास्त्री (द्विजेन्द्रः)

समर्थकः—श्रीदेवीनारायण एड्वोकेट विद्यासागरः।

हिन्दुधर्मोपदेशिका।

पुस्तकमिदं हिन्दी भाषायां लिखितं विद्यते। सनातनधर्म प्रवेशिकेत्यपरमप्यस्या नाम लिखितं दृश्यते। पुस्तकेऽस्मिन् सनातनधर्मस्य सर्वोऽपि विषयः सन्निवेशितो दृश्यते। वेदादारभ्य पुराणं यावत् सर्वेषामपि सनातनधर्मे प्रामाण्येन संगृहीतानां ग्रन्थानां विषयस्य संक्षेपतो ज्ञातव्यतया सन्निवेशो लेखकस्य प्रौढं पाण्डित्यं प्रकाशयन् पाठकानां मनोयोगं सहसैवावर्जयति। अत्र सनातनधर्मस्थस्य सर्वस्यापि अवतार-तत्त्व—जीवविज्ञान-वर्णाश्रमधर्म-श्राद्धतत्त्व-पञ्चमहायज्ञविधान-सदाचार-नित्यकर्तव्य - सामान्य-विशेषादि धार्मिकविषयस्य सम्यक् प्रतिपादनं सरलसंक्षिप्त हिन्दीभाषया विद्यते। येन स्वल्पप्रतिभा अल्पवयस्का बालका अनायासेनैव हृदयङ्गमं कर्तु-मर्हन्ति। हिन्दीभाषायाःप्रसिद्ध विदुषा श्रीजगन्नाथप्रसाद चतुर्वेदिनाऽति प्रशंसितमिदं पुस्तकम्। किंबहुना सर्वेषामपि सनातनधर्म-रहस्य-जिज्ञासूनां पुस्तकमिदं सुग्राह्यं विद्यते। विशेषतः प्रथमाध्ययनार्थिनान्तु अवश्यमिदं पुस्तकं पठितव्यम् विद्यते। बाल्यकाले सभासक्तो धार्मिकः शोभनः संस्कार आजीवनं फलदो भवतीति विद्यार्थिभिरवश्यमिदं पुस्तकं पठनीयम्। अस्य पुस्तकस्य लेखकः सनातनधर्मस्य प्रसिद्धो महामहोपदेशको

महामहाध्यापकः श्रीमान् पं० श्री गोपालशास्त्री दर्शनकेशरी महोदयः, प्रकाशकः श्रीरघुनाथ त्रिवेदी धर्मशास्त्री सञ्चालकः श्रीपराशरब्रह्मचर्याश्रमस्य बलियास्थस्य विद्यते । मूल्यम् आणकषट्कमेवास्ति । पुस्तकं मासृणमञ्जुलकर्गजेपृष्ठेषु प्रकाशितमपि संशोधनादिदोषयुक्तमस्ति । सूर्य्योदयकार्य्यालय जगतगंज बनारसतोऽपि उपलब्धुं पार्य्यते । त्वरयैव विद्यार्थिभिर्ग्रहीतुं यत्नः करणीयः । अखिलभारतवर्षीयधार्मिकाध्यात्मिक विश्वविद्यालयीय प्रथमपरीक्षायां पाठ्यतयापि पुस्तकमिदं निर्धारितं विद्यते । एतेनापि पुस्तकस्यास्य सर्वोपयोगिता स्फुटमेव प्रतीयत इति वयं सर्वान् हिन्दुगृहस्थान् साग्रहमनुरुन्ध्मः पुस्तकमिदम् पठितुं निजबालकांश्च पाठयितुमिति ।

(समालोचकाः)

प्राप्ति-स्थानम् श्रीदेवव्रतशास्त्री, नं० ८ ओल्डघुसरी रोड, सलकिया, हवड़ा

"प्रताप-विजयः"

लेखकः—साहित्यरत्न श्रीदीशदत्तशास्त्री 'श्रीशः'

प्रकाशकः—श्रीमाधव प्रसादमिश्रः ११ रानीभवानी की गली काशी मूल्यम्—॥)

अस्य ग्रन्थस्य लेखकः गीर्वाणवाणीप्रणयिनां चिरपरिचितो भारत्या एकलः सुतः श्रीमदीशदत्तपाण्डेयः श्रीशः शास्त्री, साहित्यरत्नम् । यस्य हिन्दी-संस्कृतकविताभिः जनाः प्रफुल्लमानसा भवन्ति, कवितापाठं च श्रावं श्रावमपि नराः अधिकं श्रोतुं वाञ्छन्ति, तस्यैव 'श्रीश' महोदयस्य लेखन्या, लिखितं वीररसाप्लावितमिदं नव-काव्यं कस्य मनो न मोदयति । अस्य काव्यस्य ओजःपूर्णभाषां, स्वाभाविकीं वर्णनशैलीम् अतिमहोहरां शब्दयोजनां, रम्यातिरम्यमन्त्यानुप्रासं, वीरजनाह्लादकारिणीं कवितां, कातरहृदयेऽपि स्फूर्तिं प्रदायिनीं रचनां; दर्शं दर्शं बारम्बारं पठित्वाऽपि मनोऽस्य पठनान्न विरमति । कविमहोदयैः स्वदेशभक्तिः, धर्मप्रियता, प्रणपालनं, स्वमानरक्षणं, स्वगौरवरक्षार्थं कष्टादपि कष्टसहनं जन्मभूमेर्महत्वमेवं रूपेण वर्णितमस्मिन् काव्ये द्रष्टव्यमेव ।

आरम्भ एव कविः, सरस्वतीस्तवं कुर्वन्नाह—

केषांचिदस्तु कमला कमलायताक्षी,
केषां च शम्भुसुमुखी सुमुखीषु मान्या ।
अस्मत्कृते च जननी जननी त्वमेका,
सर्वं विहाय भवतीं भुवि ये यजन्ति ।

पश्यत्वयं कविः स्वमनोभावं केन रूपेण जनन्या समक्षे निदधाति, एवमादित आरभ्य समाप्तिपर्यन्तं तस्य वर्णनशैली कदापि नहि त्रुटिता । प्रताप प्रतिज्ञायां कीदृशीं प्रतिज्ञां करोति—

चिन्ता कलत्र सुतयोर्नतयो र्विधाय,
याचेभिलाषणमहो जगदीश्वराय ।
मेवाड़मण्डलबलोन्नयनं बलं वा,
म्लेच्छौघसैन्यशरणं, मरणं, रणं वा ।

हल्दीघाटी परिचये च—

आस्ते प्रताप इह भारत भूमिवीरः,
हे पान्थ ! हिन्दुरसि चेत्सकृदानतः स्याः ।
सम्प्रत्यपि प्रतिवदन्निव किन्तु धीरं—
धीरं द्युधीरयति धीरजनं समीरः ॥

× × ×

मा कातराः ! स्पृशत मां प्रियपारतन्त्र्याः !
अद्यापि यन्न विहिता जननी स्वतन्त्रा ।
यत्रेदमेव गदतीव ततिस्तरूणां
शाखा कदम्बकृतमर्मरमातनोति ॥

एवं सम्पूर्णकाव्ये प्रतिश्लोकं कवेः स्वदेशाभिमानः, देशभक्तिः ओजः, प्रसादगुणः, अलङ्कारो रसश्च वरीवर्त्ति । पौनः पुन्येन पठनेऽपि न पठनाकाँक्षा शान्तिमधिगच्छति । एतज्ज्ञात्वा समुल्लसति मनो यन्निखिल भारतीयसंस्कृतछात्रसम्मेलनीय पुस्तकप्रतियोगितायामपि काव्यमेतत्प्रथमश्रेण्यां समागतं तत्प्रणेत्रे ५१) पुरष्कारश्च प्रदत्तः ।

—श्रीनरसिंहपाण्डेयः पथिकः, शास्त्री ।

अखिल भारतवर्षीय-क्रौञ्चद्वीपीयब्राह्मणमहासभा ।

भुरहातीर्थस्थाने (गुरुआ, गया) रवौ सोमे च नवम्बरमासस्य १३-१४ तिथौ तदनुसारेण मार्गशीर्षषष्ठीसप्तम्योः क्रौञ्चद्वीपीयब्राह्मणानामेकं वृहत्सम्मेलनं सोहसराये पण्डित गौरीशङ्करमिश्रोपाध्यायानां सभापतित्वे ससमारोहं सम्पन्नभूत् । ब्राह्मणमहानुभावाः स्वेष्टमित्रैः सह मिलिताः भागं जगृहुः । अत्र महत्यो जनसंख्याः समायाताः । परञ्च तत्रस्थ गुरुआ संस्कृतपाठशालीयछात्राणां सुप्रबन्धेन निखिलकार्य्यकलापं सुष्ठुतया सम्पन्नम् ।

उपस्थितासु मान्यव्यक्तिषु माननीय व्याख्यानदातॄणां "श्री पं० लक्ष्मीनारायणपाठकः, काशीनाथशास्त्री पं० कपिलदेवनन्दनपाण्डेयः श्रीकृष्णलालशर्म्मा तथा पं० प्रयागदत्तशर्म्मा" इत्येतेषां नामानि विशेषतयोल्लेखयोग्यानि सन्ति । अध्यक्ष-

महोदयाः भाषणं कुर्वन्तः संस्कृतशिक्षापद्धतौ समुचितसुधारस्य आवश्यकतां प्रदर्शयन्तः तस्या उन्नतेरुपायं कथयामासुः।

क्रौञ्चद्वीपीयब्राह्मणसभाया अग्रिमवर्षस्य पदाधिकारिणां कार्यकर्तॄणाञ्च निर्वाचनमभूत्। तद्यथा सभापति श्री पं० गौरीशङ्करमिश्रः सोहसरायवास्तव्यः उपसभापतिः श्री पं० प्रयागदत्तशर्मा मंगरावां वास्तव्यः मन्त्री श्री पं० काशीनाथ-शास्त्री पटनासिटी, उपमन्त्री श्री पं० कपिलदेवनन्दनपाण्डेयः, कोषाध्यक्षः श्री पं० हरिहरशर्म्मा गुरुआ। मन्त्री कपिलदेवनन्दनपाण्डेयः व्याकरणतीर्थः टणवां, पुनपुन पटना।

संस्कृतवादप्रतिवादमहोत्सवः।

श्रीस्याद्वाददिगम्बरजैनमहाविद्यालये माघकृष्णप्रतिपत्तिथौ भृगुवासरे (६।१।३९) वयःपूर्त्या परित्यक्तवाराणसेयराजकीय-संस्कृतमहाविद्यालयव्याकरणाध्यापकपदानां श्रीमतां पण्डितहरिनारायण—(तिवारी) शास्त्रिणां, प्राप्तपूर्वाध्ययनप्रचुरप्रतिष्ठिता-नामधुनाऽऽत्मसमाधिनिष्ठानां श्रीमतां सुब्रह्मण्यशास्त्रिणां, हिन्दुविश्वविद्यालयस्य व्याकरणाध्यापकानां श्रीमतां पण्डितराजनारायणशास्त्रिणाञ्च निर्णेतृत्वे "राजाज्ञा-पालनीया शास्त्राज्ञा वा" इति विषयमवलम्ब्य श्रीरामचन्द्रशर्म—(वीर) कृत-मङ्गलाचरणपुरस्सरं महीयसा समारोहेण वार्षिकवादप्रतिवादमहोत्सवः सानन्द-मजनिष्ट।

उत्सवेऽस्मिन् स्थानीय-दशसंस्थानां प्रतिभावन्तोऽन्तेवासिनः समगंसत। तत्र शास्त्राज्ञापक्षे गोयनकाविद्यालयस्य वेङ्कटरमणनामाऽन्तेवासी स्वर्णमयपदकरूपप्रथम-पारितोषिकेण, बिडलाविद्यालयस्य रामजीमिश्रः, श्रीचन्द्रविद्यालयस्य ब्रह्मदत्तमिश्रश्च रजतपदात्मकेन द्वितीयपारितोषिकेण पर्यतोषि। राजाज्ञापक्षे शंकराचार्यपाठशालाया नारायणनामाऽन्तेवासी द्राविड़ः स्वर्णमयपदकरूपेण प्रथमपारितोषिकेण, साङ्गवेद-विद्यालयस्य विश्वनाथशर्माऽन्तेवासी रजतपदकरूपेण द्वितीयपारितोषिकेण पर्य-तोषि। रजतप्रतिमारूपेण विजयचिन्हेन शंकराचार्यपाठशाला समतोषि। वाराणसेय-राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य पुराणशास्त्राध्यापकाः श्रीमन्तोऽनन्तशास्त्रिणः (फड़के), विश्वविद्यालयस्य साहित्याध्यापकाः श्रीमहादेवशास्त्रिणः, रायबहादुरो-पाधिजुषो भूतपूर्वन्यायाधीशाः श्रीवैजनाथदासाः, वाकीलाः श्रीगनपतराया ह्रोशिङ्गा इत्यादयोऽनेके प्रथितनामानो विद्वांसः स्वोपस्थित्या महोत्सवमिमाप्यायितवन्त आसन्।

हर्षचन्द्रः (B. A. L L. B.)
अध्यक्षः स्या० वि० काशी।

साक्षरतादिवसः ।

दिवस एष ममास्ति तु हर्षदो
यदिह भाति निरक्षरतोद्यमः ।
इयमहो मम भारत-सत्प्रभा
प्रतिजनं लसतां शुभशान्तिदा ॥१॥

सुदृढमत्र करोमि महाप्रणम्
सपदि सम्प्रति गच्छति हायने ।
अतिनिरक्षरमत्र जनत्रयम्
द्रुततरं विदधेऽतिसुशिक्षितम् ॥२॥

कुरुत यूयमपीत्थमिमं प्रणं
यदि न शक्तिरिह क्रियतां तदा ।
धनसुदानमये भवतां यतो
भवतु भारत-साक्षरता शुभा ॥३॥

प्रतिजनं यदि भाष्यति शिक्षणम्
प्रतिजनं यदि बुद्धिविकासनम् ।
प्रतिजनं यदि बोध-विवर्धनं
द्रुततरं भविताऽपरतंत्रता ॥४॥

अतिपरिश्रमि-शिक्षण-मंत्रिणा
मतिदयोदितशिक्षणवल्लरी ।
प्रतिजनं वितता फलदा तथा
विदधतां मम देश-समुन्नतिम् ॥५॥

सुकृपया जगदीश्वरपादयोः
प्रतिपलं लभतामयमुन्नतिम् ।
द्रुततरं बहुशिक्षणसज्जितो
भुवि विभातु विभान्वितभारतः ॥६॥

५

अत्यर्थमस्तु भुवि भारतभाप्रकाशः
सच्चिद्गणाञ्चितजनाश्च मुदं लभंताम्।
स्वातंत्र्यपूर्णलसितो मम भारतोऽयं
भूयात्सदेच्छति हृदा गिरिजाप्रसादः ॥७॥

गिरिजाप्रसादशर्मा,
[ई० आई० आर० इण्डियन व्वायज स्कूल]
मोगलसराय (बनारस)

संस्कृताध्यापन–प्रश्नावलिः।

लेखकः—हुपरीकरोपाह्वः श्रीपादापरनामकश्रीबालशास्त्रितनूजो गणेशशर्मा,
एम्. ए., बी. टी.।
संस्कृतप्राध्यापकः—'श्रीमहाराणी ताराबाई टीचर्स कॉलेज, कोल्हापूर.'

अयि गीर्वाणवागनुरागिणो महाभागाः ! नैतदविदितं भवतां यदखिलेऽप्यस्मिन् भारतवर्षे आङ्ग्लपाठशालास्वध्येतृभिर्बालैरधीयमानेषु विविधविषयेषु 'संस्कृतम्' इत्यन्ततमो विषयः। आङ्ग्लपाठशालासु प्रायश्चतुर्थश्रेणीतः संस्कृताध्यापनमारभ्यते। प्रतिसप्ताहं चत्वारिंशन्निमेषपरिमिताश्चत्वारः पञ्च वा कालांशा (Periods) लभ्यन्ते संस्कृताध्यापनाय। एतेभ्योऽनध्यायदिनानि व्यवकलनीयानि। एवं संस्कृतभाषाधिगमाय न पर्याप्तः कालो लभ्यते छात्रैः। अपि चेदानीं न केवलं विप्राः किन्त्वविप्रा अपि संस्कृताध्ययनं कर्तुमीहन्ते। गीर्वाणभाषा च सर्वेषामपि भारतीयानामनर्घ्यविचाररत्नानामाकरः, आचारधर्माणामधिष्ठानं, नानाशास्त्रविद्याकलाकलापानां महोदधिः। एतस्या गीर्वाणवाङ्मयनिलीनायाः सुविचाराचारात्मिकायाः संस्कृतेः परित्राणसमुन्नत्यर्थं गीर्वाणभाषाज्ञानं तदधिजिगांसुभ्योऽशेषच्छात्रेभ्यो वितरणीयमित्यपरिहार्यं सञ्जातम्। तस्मात्सुकुमारमतीनां सकलजातीयकुमाराणां गीर्वाणवाण्यां सुगमप्रचाराय सर्वैरपि प्रज्ञावद्भिर्निरतिशयप्रेमास्पदीभूतायाः सुरभारत्या अध्यापने कापि रुचिरोपयुक्ता पद्धतिराविष्करणीया समाश्रयणीया चेत्यत्र न कोऽपि सन्देहः। ये संस्कृताध्ययनमात्रेण शास्त्रेष्वसाधारणनैपुण्यमधिजिगमिषन्ति, न तेषां कृतेऽयं विमर्शः। ये तु गीर्वाणभारत्यामन्तर्हितं महाकाव्यनाटककथादिप्रबन्धानां सौन्दर्यं मूलास्वादनेनावगन्तुमिच्छन्ति, तेषां सामान्यच्छात्राणां कृतेऽयं प्रस्तावः। अधुना देववाचः सार्वत्रिकप्रचारार्थं विशिष्टशास्त्राधीतेरपेक्षया काव्यनाटकादिवाङ्मयस्य तद्गतभाषासर-

व्याश्चाध्ययनमेव हिततरं भवेदिति सुनिर्णीतम् । 'रण्डागीतानि काव्यानि' इति वदतां पण्डितप्रकाण्डानां कालस्तु समाप्तकल्पः, यतो विशिष्टशास्त्रनैपुण्यं समासादयन्तो जना यत्र कुत्रापि काचित्का एव । अत्र तु संस्कृतभाषाजिज्ञासूनामाङ्ग्लविद्यालयीनच्छात्राणामध्यापने ये विवाद्याः प्रश्नाः समुद्भवन्ति तेभ्यः कतिचित् संस्कृतानुरागिणां सविधे विन्यस्यन्ते समीक्षायै सम्यङ्निर्णयाय च । प्रेक्षावन्तोऽसन्दिग्धप्रत्युत्तरदानेनानुगृह्णीयुरिति बलवदाशास्यते । प्रत्युत्तराणि संस्कृतभाषयाऽऽङ्ग्लभाषया महाराष्ट्रभाषया वा देयानि ।

सामान्यप्रश्नाः ।

१ (अ) बालानां कृते या संस्कृताध्यापनपद्धतिः पुरातनकालादारभ्याद्य यावद् गीर्वाणभाषापण्डितैः समाश्रियते च, तस्याः स्वरूपं कीदृक्, किं च तद्गतविषयाणामानुपूर्व्यम् ? ।

(आ) उदीच्यभारतीयानां दाक्षिणात्यानां च पद्धत्योः के भेदसाम्ये ?

(इ) गीर्वाणभाषापण्डितानामध्यापनप्रणाल्यां के गुणा दोषा वा ? सा प्रणाल्याङ्ग्लपाठशालास्वनुस्त्रियमाणा चेत् किं परिवर्तनमिष्यते ?

२ त्रिदिवं गतानां डॉ० भाण्डारकरमहोदयानां संस्कृताध्यापनपरिपाटी बालानां सुखबोधाय कियन्मात्रं गुणावहा ? ।

३ इदानीं पाश्चात्यदेशेषु कैश्चिदध्यापकैः संस्कृततुल्यानां 'ग्रीकूलॅटिन्' इत्येतासां प्रविरलप्रचारभाषाणामध्यापने तां तामेव भाषामाश्रित्य संवादपद्धतिः प्रयुज्यते । यस्याः कस्या अपि भाषाया अध्ययनाध्यापनविषये तदधिष्ठानभूतानि कानिचिद् व्यापकतत्वानि समवलम्ब्यमानानि वर्तन्त इति सन्दृश्य तैस्तानि बालमनोविज्ञानानुसारेण (Child psychology) समुद्भावितानि सङ्कलीकृतानि च । तेषां तत्त्वानां तस्याः संवादपद्धत्याश्च (Conversational method) संस्कृताध्यापने कियानंशो ग्राह्यः ? ।

४ आङ्ग्लतृतीयश्रेणीतः संस्कृताध्ययनारम्भे क्रियमाणे कः प्रत्यवायः ? तथा कृते च उपक्रमाध्यापनं कया रीत्या कार्यम् ?

व्याकरणम् ।

५ (अ) किं भाषामुखेन व्याकरणं पाठनीयं वा व्याकरणमुखेन भाषा ? कस्मात् कारणाच्च ?

(आ) सामान्यच्छात्राणां संस्कृतवाङ्मयप्रवेशाय कियन्मात्रं व्याकरणज्ञानमपेक्ष्यते, के व्याकरणविभागाश्चात्यावश्यकाः ?

(इ) सौकर्योपयोगदृष्ट्या व्याकरणविभागानामध्यापने कोऽनुक्रमः समीचीनः स्यात् ?

(ई) शब्दरूपावलिसमासचक्रयोः प्रस्तावः कदा कार्यः ?

(उ) अध्यापकेन सुकोमलमतिभिश्छात्रैः किं व्याकरणनियमानुरोधेन रूपसिद्धिः कारयितव्या, वा तैः पुस्तकस्थानि सिद्धरूपाण्येव कण्ठे करणीयानि ?

(ऊ) संस्कृताध्ययनाय मातृभाषाव्याकरणज्ञानस्य कियत्यपेक्षा ?

अनुवादः ।

(अ) अपि संस्कृतभाषाध्यापनस्य 'मातृभाषयानुवाद' इत्येकमेव साधनम् ? अन्यान्यपि साधनानि स्युश्चेत्कानि तानि ? ।

(आ) संस्कृतस्य मातृभाषयानुवादः केषु केषु स्थलेषु हितमावहेत् ? ।

(इ) मातृभाषानुवादस्य का पद्धतिः श्रेयसी, संस्कृतशब्दानुसारिणी मातृभाषासरण्यनुसारिणी वा ? उभयोरप्युपयोगो यथासम्भवं कुत्र कथं चेष्टः ? ।

(ई) मातृभाषाया आङ्ग्लभाषाया वा संस्कृतेऽनुवादः सामान्यच्छात्राणां कियत्परिमाणेनोपकारकः ? उपकारकः स्याच्चेत्स आङ्ग्लविद्यालयेषु कतमस्यां श्रेण्यामारब्धव्यः कया रीत्या चाध्यापयितव्यः ? ।

वाङ्मयाभ्यासः ।

७ (अ) उपक्रमावस्थायां किं स्वरूपं वाङ्मयं छात्रैरभ्यसनीयम्, किं विश्लिष्टवाक्यानि (Disconnected sentences) वा कथासंवादवर्णनात्मकाः संश्लिष्टपरिच्छेदाः (Connected passages) ? किमर्थं च ? ।

(आ) संस्कृतवाङ्मयं केन भाषासाधनेन (Medium) अध्यापयितव्यम्, संस्कृतभाषया मातृभाषया वा ?

(इ) वाङ्मयाध्यापनेऽध्यापकेन (१) प्रश्नप्रणाली (Questioning), (२) अनुवादप्रणाली (Translation), (३) कथनप्रणाली (Telling) चेत्येताः कुत्र कथं वा प्रयोज्याः ? उभयभाषोपयोगः कर्तव्यश्चेत्कुत्र संस्कृतं प्रयोज्यं कुत्र च मातृभाषा ? ।

(ई) कथाकाव्यसंवादवर्णनादीनामध्यापनं प्रत्येकं कया विभिन्नपरिपाट्या कार्यम् ?

(उ) वाङ्मयाध्यापने प्रायः कः कल्पोऽनुसर्तव्योऽध्यापकेन, कया दृष्ट्या च ?

(ऊ) गीर्वाणवाङ्मयगताः पर्यायशब्दाः (Synonyms), भिन्नार्थशब्दाः (Homonyms), वाक्सम्प्रदायाश्च (Idioms) कया पद्धत्याध्येतव्याः ? अमरकोशप्रस्तावः कदा कथं च कार्यः ? ।

पाठ्यपुस्तकानि ।

८ (अ) बालानां सुखबोधाय समीचीनानि संस्कृतपाठ्यपुस्तकानि कृच्छ्रेणैव

लभ्यन्ते। नूतनेषु विरचयितव्येषु कानि तत्त्वानि लेखकैरात्मनः पुरः संस्थाप्यानि? पुस्तकगतपाठानां क्रमविषये स्थूलतया किं तत्त्वमाश्रयणीयम्?।

(आ) बालानां पाठ्यपुस्तकेषु कीदृशी भाषा के च विषया उपयोक्तव्याः? अभिजातभाषायाः (Classical language) प्रस्तावस्तेषु कियन्मात्रं शक्यः? अभिजातग्रन्थानामभ्यासः कतमस्यां श्रेण्यां कतमे वयसि वा साध्यः?

(इ) संस्कृतवाङ्मयस्थाः कथाकाव्यनाटकादयो विविधप्रकारा बालानां पाठ्यपुस्तकेषु श्रेण्यनुरोधेन यथाक्रमं कथं संनिवेश्याः?

(ई) पाठ्यपुस्तकेषु व्याकरणविभागाः कथं संविभाज्याः कया रीत्या च लेखनीयाः?

(उ) आङ्ग्लभाषायां सूक्ष्माभ्यासार्हेभ्यः पाठ्यपुस्तकेभ्योऽतिरिक्तानि बालोचितानि बहूनि स्थूलवाचनपुस्तकानि (Books for Rapid Reading) लभ्यन्ते। तादृशेषु संस्कृतभाषायां लेखितव्येषु कानि तत्त्वानि लेखकैरनुसर्तव्यानि?।

सङ्कीर्णप्रश्नाः।

९ 'अल्पारम्भः क्षेमकरः' इति न्यायात् कथावर्णनपत्रादिपरिच्छेदरूपेण प्रबन्धलेखनं छात्राणां कियद्धिताय भवेत्? अयं विषय आङ्ग्लविद्यालयशिक्षाप्रणाल्यां कथं सन्निवेश्यः कया रीत्या चाध्याप्यः?।

१० वाङ्मयव्याकरणयोः के भागाः कण्ठस्थाः करणीया अकरणीया वा? पाणिनीयसूत्राणामध्ययनं यथाप्रसङ्गमाङ्ग्लपाठशालासु कियन्मात्रं साध्यम्?

११ आङ्ग्लविद्यालयेषु संस्कृतभाषायाः पाठ्यक्रमनिर्धारणे (Curriculum construction) का दृष्टिः समवलम्बनीया? केषु विभागेषु च पाठ्यक्रमपरिवर्तनमिष्टम्?

१२ लौकिककार्येषु संस्कृतज्ञानां संस्कृतवाग्व्यवहारः सुसाध्यो दुःसाध्यो वा? दुःसाध्यश्चेत्केन कारणेन? सुसाध्यश्चेत् कैरुपायैः?

१३ आङ्ग्लमहाविद्यालयेषु प्रधानत्वेन संस्कृतमधीत्यापि विश्वविद्यालयोपाधिधारिणोऽध्यापका अध्यापनेऽन्यत्र वा संस्कृतभाषया सौकर्येण संभाषणादिव्यवहारं कर्तुं न पारयन्ति। तेषामध्यापने संस्कृतभाषाव्यवहार इष्टोऽनिष्टो वा? इष्टश्चेदध्यापकैर्भाषाव्यवहारनैपुण्यं कथं सम्पाद्यम्?

१४ संस्कृतशिक्षकाणां संस्कृतवाग्व्यवहारचमत्वाय महाविद्यालयीये संस्कृतपाठ्यक्रमे किं परिवर्तनमिष्यते?

समालोचनम् ।

विद्वद्वृत्तम्—भागद्वयम् कालीकुमारग्रन्थमालायाः प्रथमं पुष्पम्, लेखकः पण्डित कालीप्रसादशास्त्री, संस्कृतसम्पादकः । प्रथमभागस्य १) द्वितीयभागस्य मूल्यमेका मुद्रा । प्राप्तिस्थानं संस्कृतकार्यालय अयोध्या । पुस्तकेऽस्मिन् ब्रह्मा-विष्णुशिवप्रभृतिदेवानां प्राचीनकवीनां विदुषां च परिचयो वर्तते । लेखकस्य प्रयासः प्रशंसामर्हति । मुद्रणादिकं सर्वं मनोहरं दृश्यते । गीर्वाणभाषासमुन्नतिकामैः विशेषतः संस्कृताध्यायिभिश्च नूनं पठनीयमेतदिति ।

× × × ×

त्रिबिल्वदलचम्पूः । रचयिता वि० सु० रामस्वामिशास्त्री, बि० ए० बि० एल० मधुरा निवासी ।

तीर्थयात्राप्रसङ्गेन मधुरानगरीतः प्रस्थितेन कविना वाराणसीवृन्द्रावन-मथुरा प्रयाग गयादितीर्थाणां तत्र स्थितानां विद्यालयानां, सुप्रसिद्धानां दर्शनीयानां स्थानानां च वर्णनं सुमधुरेण पाण्डित्यपूर्णेन काव्येन विरचितम् । अनेन पुस्तकेन भारतीय-प्राचीनतीर्थदर्शनाभिलाषिजनानां काव्यरसास्वादनेन समं तीर्थयात्रायां महत् साहाय्यं भविष्यतीति अस्माकं विश्वासः । अत्र मूल्यं लिखितं नास्ति । विदुषो लेखकस्य सन्निधौ पत्रप्रेषणेन सर्वमन्यत् ज्ञातं भविष्यति । तीर्थाटनं कुर्वद्भिरपि शास्त्रि-महानुभावैः यथासाध्यं परिश्रमं विधाय पुस्तकाकारेण परीणितमिति धन्यवादार्हा इमे । एतस्य त्रिदलचम्प्वाभिधानस्य पुस्तकस्यान्तिमं पद्यमत्रोद्धरामः—

मीनाक्षीवरसुन्दरेश-कृपया काश्यादिदेशान् बहून्
वार्धक्येऽपि मृशाशया समचरं पापक्षयार्थं मुदा ।
काव्येऽस्मिन् ललिते त्रिबिल्वदलमित्याख्यान्विते शोभने
मत्तीर्थाटनवर्णनैकनिरते पूर्णं दलं चान्तिमम् ॥

× × × ×

गृह्यसूत्रम्—श्रीमन्महर्षि पारस्कराचार्यविरचितं माध्यन्दिनशाखीयम् । श्रीमता पण्डित वेणीरामशर्मणा साहित्यालङ्कारेण कृतं विवृतियुतम्; काशी हिन्दूविश्वविद्या-लयीय-धर्मविज्ञानविभागाध्यक्षेण पण्डित श्रीविद्याधरशर्मणा टिप्पण्यादिना संयोजितं संस्कृतञ्च । काशीस्थ 'संस्कृत बुकडिपो' कचौड़ीगली मास्टर खेलाड़ीलाल पुस्त-कालयाध्यक्षैः प्रकाशितम् प्राप्तिस्थानं एतदेव—मूल्यं १॥) रुप्यकमात्रम् ।

भारतवर्षे प्राचीनकाले यथा आसीत् कर्मकाण्डपद्धतेः प्रचारः तथाधुना न वर्तते । परीक्षोत्तरणपरायणमात्राः साम्प्रतिका विद्यार्थिबन्धवः शास्त्रान्तरेषु परीक्षा-

मुत्तीर्य यथा कथमपि स्वकीयजीविकानिर्वाहं कुर्वन्ति। किन्तु वेदानामध्यापनस्य, वैदिकानां विदुषां अभावस्तु सर्वत्रैव दृश्यते। वेदार्थज्ञानसम्पन्नाः विद्वांसो विरला एव। कर्मकाण्डग्रन्थानामध्यापनाध्यापनाभावात् वैदिकसंस्कारोऽपि यथास्वरूपं न सम्पद्यते। एतादृशे समये गृह्यसूत्रं विवृतियुतं टिप्पण्यादिसहितं विधाय महानुपकारः संसाधितो विवृतिकारेण। अस्य मुद्रणादिकं रमणीयं विद्यते। वेदाचार्याणां सुप्रसिद्ध-वैदिकानां श्रीमतां पण्डित विद्याधरशर्मणां अग्निहोत्रिमहोदयानां टिप्पण्या ग्रन्थस्यास्य महत्त्वमधिकं वर्द्धते। वयं अस्य सर्वथा प्रचारं कामयामहे। वैदिककर्मकाण्डिनां साहाय्याधायकमिदमिति नूनं संग्रहणीयमस्ति।

समालोचकः—अवधेश प्रसाद शर्मा।

संगृहीतसमाचाराः।

आसामप्रान्तीयव्यवस्थापरिषद्सदस्यैः पृथक् प्रान्तीयप्रधानन्यायालय-(हाईकोर्ट) स्थापनार्थं महामाननीयसम्राट्समीपे प्रार्थनापत्रं प्रेषितमासीत्। वर्तमानमन्त्रिमण्डलमपि तस्य समर्थनं करोति।

श्रीवदरीनाथमन्दिरप्रबन्धकरणाय यू० पी० प्रान्तीय-व्यवस्थाकसभायां कश्चन प्रस्तावः समुपस्थापितः, स च सदस्यैः स्वीकृतश्च। एका समितिरपि नियोजिता या कर्तव्यनिश्चयं विधास्यति।

साक्षरता-प्रचारदिवसो जनवरीमासस्य पञ्चदशदिवसे संयुक्तप्रान्तीयशिक्षा-मन्त्रिणः श्रीसम्पूर्णानन्दमहोदयस्यादेशेन प्रतिनगरं महता समारोहेण सम्पन्नः। ग्रामे ग्रामे साक्षरताप्रचारार्थं शासकानां साहाय्येन प्रबन्धो भविष्यतीति।

काश्यां जनवरीमासस्य द्वितीयदिवसे सर्वतन्त्रस्वतन्त्रपण्डितवेणीमाधव शुक्ल महोदयानां समापतित्वे नवसाहित्यसम्मेलनमभूत्। संस्कृतसाहित्यसंमेलनस्य प्रधानमन्त्रिणा पण्डित विद्याधरशास्त्रि एम० ए० महोदयेन प्रदर्शन्याः समुद्घाटनं कृतम्। काशीस्था अनेके विद्वांसः समुपस्थिता आसन्। महामहोपाध्याय पण्डित-गिरिधरशर्मचतुर्वेदमहोदयैः संस्कृतशिक्षायां परिवर्तनप्रयोजनं समर्थयद्भिः प्रभावशालि भाषणं कृतम्।

× × × ×

फरवरीमासस्य षष्ठदिने बड़ौदाधिपति महाराज सर सयाजी राव गायकवाड़ जी० सी० एस० आई० जी० सी० आई० ई०, एल० एल०, डी० महोदयः स्वर्गतः इति महत् दुःखम्।

किशनगढ़ नरपते भारतधर्मवैभव महाराज बहादुर दीक्षितयज्ञनारायण सिंह महोदयस्य हृदयगत्यवरोधेन माघमासे देहावसानमभूत् ।

श्रूयतेऽस्मिन् वर्षे कलकत्ताविश्वविद्यालय मैट्रिकपरीक्षायां पञ्चासत्सहस्रसंख्याकाः परीक्षार्थिनो विद्यार्थिनः संमिलिता भविष्यन्तीति । गतहायने त्रिंशत् सहस्रसंख्याकाः संमिलिता आसन् ।

× × × ×

त्रिपुरीनगरे (सी० पी० प्रान्ते) राष्ट्रियमहासभाया (कांग्रेस) वार्षिकाधिवेशनं सुसमारोहेण श्रीसुभाषचन्द्रवसुमहोदयस्य सभापतित्वे मार्चमासे संजातम् । मतभेद कारणात् श्रीवसुमहोदयः सभापतिपदं त्यक्त्वा 'अग्रगामी दल' नाम्ना राष्ट्रसमाभ्यन्त एव नवं संघटनं कर्तुमभिलषति । सम्प्रति विहाररत्न डाक्टर राजेन्द्रप्रसादमहोदयः सभापतिः निर्वाचितः ।

काश्यां हिन्दुमोहम्मदानां पारस्परिककलहेन होलिकादहनमपि न जातम् । मासं यावत् कलहः प्रचलित आसीत् । अनेके पञ्चत्वं गताः, गृहदाहेन आपणानां लुण्ठनादिदुष्कृत्यजातेन, उभयोपि महती हानिः समजनि । एवं कर्णपुरप्रयागादिनगरेषु कलहो जातः ।

राष्ट्रियमहासभायाः (कांग्रेस) वार्षिकाधिवेशनं विहारप्रान्ते आगामि दिसम्बरमासे भविष्यति । अधुना स्थाननिर्णयो न जातः ।

श्रीभारतधर्ममहामण्डलस्य महामहोपदेशकाः श्रीमन्तः पण्डित गङ्गाविष्णु शास्त्रि साहित्यनिधिमहोदया, तथा पण्डित गोपालचन्द्र चक्रवर्ति वेदान्तशास्त्रिणो भागलपुर ललितपुर (झांसी) बाँदा खड्गपुरादिनगरेषु सनातनधर्मप्रचारार्थं गतवन्त आसन् । सर्वत्रैव एतेषां—सनातनधर्ममहत्व मूर्तिपूजा-ब्रह्मचर्य-विवाह-संस्कार-श्राद्धमण्डन हिन्दुसंघटनादि विविधविषयकं भाषणं संजातम् । सम्प्रति प्रतिप्रान्तं प्रतिग्रामं सनातनधर्मप्रचारस्य प्रयोजनमावश्यकम् ।

श्रीविन्ध्यक्षेत्रे चैत्रशुक्लसप्तमीमारभ्य दिनत्रयं यावत् अखिल भारतवर्षीय-संस्कारसमिते र्वार्षिकोत्सवो महता समारोहेण सुसम्पन्नः । अत्रावसरे धर्मरञ्जन महामहोपदेशकपण्डित धूमावतीप्रसादपाण्डेयः प्रचारमन्त्री महामण्डलस्य, महामहोपदेशकः पण्डित गंगाविष्णुशास्त्री सुप्रसिद्धः सनातनधर्म प्रचारकः स्वामि लालनाथजी (यः खलु श्रीमतो गान्धिमहोदयस्य मन्दिरप्रवेशान्दोलनस्य विरोधं कृतवान्) सङ्गीताचार्य प्रोफेसर भगवत्किशोर व्याकुल, अन्ये च सुयोग्या व्याख्यातारः समुपस्थिता आसन् ।

कुटिला (स्वगतम्) रासहेण हदो कह्लोत्ति णत्तं जणवादं सुणिअ उसासमए इध आगदाए तं बुत्तांतं अलीअं जाणीअ परिणिउट्टंतीए सुणिदं तक्खणं कह्लो मरंतो होदीत्ति । सो एसो मरदु मरदु मरदु । तहावि सदीदप्पं रक्खिदुं आगदह्मि ता एव्वं भणह्मि । (प्रकाशम्) देअ सव्वं सुणिदं तुह्माणं गोवालो जह अह्माणं पडिउलो ण भवे तह पडिजाणादु भवं तदो इमस्स जीवणं दइस्सं ।

[रासभेण हतः कृष्ण इति नक्तं जनवादं श्रुत्वा उषःसमये इह आगतया तं बृत्तान्तम् अलीकं ज्ञात्वा प्रतिनिवर्त्तमानया—श्रुतं तत्क्षणं कृष्णो म्रियमाणो भवतीति । स एष म्रियतां म्रियतां म्रियताम्, तथापि सतीदर्पं रक्षितुमागतास्मि । तदेवं भणामि । देव, सर्वं श्रुतं युष्माकं गोपालो यथा अस्माकं प्रतिकूलो न भवेत् तथा प्रतिजानातु भवान् ततः अस्य जीवनं दास्यामि ।]

नन्दः—अप्रतिज्ञातमपीदं सिद्ध्यत्येव को नामार्य्यो जीवनस्थितिहेतोर्जनस्य प्रातिकूल्यं कुर्वन् कृतघ्नतापातकेनात्मानं अधःपातयेत् । पश्य—

स्थापनकर्तुः श्रेयस्तनुते दलितोऽपि जडोऽपि सद्वंशः ।
अपि कण्टककुलकलितोवृत्तिबन्धः क्षेत्रिणोऽर्थकरः ॥२६॥

तथापि—वत्सायाः सत्यामिच्छायामवश्यभाव्येऽस्मिन् अनायासेऽर्थे क्रिथत एव प्रतिज्ञा । यतः—

अवश्यभाव्याय फलाय संविदयत्नपूर्या विनियोगभाजाम् ।
दीपावलीं ज्वालयतो गृहान्तस्तमोबिनाशाय यथा प्रतिज्ञा ॥२७॥

अतः प्रतिजाने—

यदि कल्यो भवेद्बालः कुटिलानीतवारिणा ।
प्रतीपो भविता नास्या जलदस्येव वर्हिणः ॥२८॥

वैद्य०—तात, अस्ति तावदत्राचरणविशेषः । उपशान्ते व्याधौ सत्याः सम्वर्द्धन-महोत्सवः सम्पादनीय इति ।

नन्दः—अयमपि नोऽवश्यकार्यपक्षः ।

कुटिला—(सहर्षम्) सुदाम ता देहि मे कुंभं, जमुणाए जलं आणेमि । [सुदामन्, तद् देहि मे कुम्भं, यमुनाया जलमानयामि] (सुदामा शून्यमेकं कुम्भमुपाहरति)

वैद्य०—शतच्छिद्रः कुम्भ एवात्रोपयुज्यते, न त्वयमच्छिद्रः ।

कुटिला—(सक्रोधम्) रे कुवेज्ज, मंपि सव्वसदीसिरोमणिं उवहससि ?
[रे कुवैद्य मामपि सर्वसतीशिरोमणिमुपहससि ?]

वैद्य०—(सानुनयमिव) आर्ये, नाहमुपहसामि वस्तुस्थितिरेषा परमार्थतः सती सीमन्तिनी, अभिमन्त्रितेन शतच्छिद्रकुम्भेन शक्नोति जलमाहर्तुम् ।

कुटिला—(सामर्षम्) रे कुवेज्ज, ण तुमं विअ अहं धणत्थिणी; सुदामा पाअसुं पडिदो, अणुणेअदि सव्वो जणो, तेणज्जेव आगदं मं तुमं अवअणीज्जं कधेसि । णअ कोवि णिवारेदि । ता इदो गमणं ज्जेव मे जुत्तं (इति प्रतिष्ठते)

[रे कुवैद्य, न त्वमिव अहं धनार्थिनी, सुदामा पादयोः पतितः, अनुनयति च सर्वो जनः, तेनैव आगतां मां त्वं अवचनीयं कथयसि । नच कोऽपि निवारयति, तत् इतो गमनमेव मे युक्तम्]

यशोदा—(त्वरितं तत्करौ धृत्वा साश्रम्) जादे, कुडिले मा कुप्प, पसीद एस दे अंजली ।

[जाते कुटिले, मा कुप्य, प्रसीद एष ते अञ्जलिः]

(कुटिला क्रोधेन वेपते)

नन्दः—वत्से—

नन्दो निन्दति नैव कञ्चन जनं नान्यापदा नन्दति,
स्वार्थे प्रार्थितवान् नरं न कृपणः कृष्णेन रत्नेश्वरः ॥
दीनोऽहं नवलक्षधेनुधनवानप्यद्य तेनोज्झित-
प्रायस्त्वां कुटिले कृताञ्जलिपुटो याचेऽनुकम्पस्व नः ॥२९॥

वैद्य०—आर्ये, न ते किमप्यकथनीयमहमुक्तवानस्मि, अश्रुतकथाशेषा कथमेवं कुप्यसि ? अयमञ्जलिः, संवृणु कोपम्, शृणु मे कथावशेषम् ।

कुटिला—(सक्रोधमेव) को दे कधावसेसो । [कस्ते कथावशेषः ?]

वैद्य०—शतच्छिद्रकुम्भोऽयं मात्रा पूरितो जलसंभृत एवास्ते, पश्यतु आर्या । असत्या यावन्न स्पृश्येत तावदेवमेव स्थास्यति । एतादृशी सतीमन्त्रयोः शक्तिः । अतो नायमुपहासः, न वा भवत्याः कश्चिदाक्षेपः ।

कुटिला—(विलोक्य) अवि णाम एदं सच्चं । [अपि नाम एतत् सत्यम्] ।

यशोदा—वच्छे दाणीं वि पेक्ख, (इति शतच्छिद्रकुम्भस्थजलं पूर्वकुम्भे निधाय पुनरपि तं पूरयति) [वत्से, इदानीमपि प्रेक्षस्व]

कुटिला—(स्वगतम्) अअं कुंभो रुद्धछिद्दो किदो, जले वा कोवि गुणो किदो ।
[अयं कुम्भो रुद्धच्छिद्रः कृतः, जले वा कोऽपि गुणः कृतः]

सुदामा—आश्चर्य्यम् ।

वैद्य०—किमत्राश्चर्य्यम्, अघटनघटनापटीयसी बहुविधाना हि भगवती शक्तिः ।

वह्नेः संजननी तृणारणिमणिष्वेकास्ति शक्तिर्यथा,
सामग्री तु विभिद्यते प्रतिपदं तस्योपधानक्रमः।
फुत्कारं समपेक्षते खलु तृणं संघर्षणं चारणिः
सूर्य्यांशुप्रतिबिम्बनं मणिरपीत्येवं स्थितिः सर्वतः ॥३०॥

यशोदा—जादे, देमि, दे कुंभं। (जाते, ददामि ते कुम्भम्)।

कुटिला—(स्वगतम्) इमं जलपुण्णकुंभं गेह्णिअ जमुणं गमिस्सं तदो पडिणिवुत्ता जधाथिदं ज्जेव जलं मए भरिदंत्ति भणिस्सं, एव्वं मम माणो वड्ढिस्सदि। कोव्वं कदुअ गमणे लोओ वदिस्सदि, सदीकम्म कादुं असत्तत्ति छलं दंसिदंत्ति, ता एव्वं कधेमि। (प्रकाशम्) देवि गमिस्सं किंतु णिअस्स जह अभिलासो तह।

[इमं जलपूर्णकुम्भं गृहीत्वा यमुनां गमिष्यामि। ततः प्रतिनिवृत्ता यथास्थितमेव जलं मया भृतम् इति भणिष्यामि। एवं मम मानो वर्द्धिष्यते, कोपं कृत्वा गमने लोको वदिष्यति—सतीकर्म कर्त्तुं अशक्तेति छलं दर्शितमिति, तदेवं कथयामि—देवि गमिष्यामि, किन्तु निजस्य यथाभिलाषस्तथा]

यशोदा—(सहर्षम्) भोदु भणाहि को दे अभिलासो। (भवतु, भण कस्ते अभिलाषः)।

कुटिला—पढमं एदं जलं भरिदं कुंभं ज्जेव गेह्णामि। [प्रथमं एतं जलभृतं कुम्भमेव गृह्णामि]

यशोदा—दुदिअं (द्वितीयम्?)

कुटिला—तुह्माणं मणोगइं पेक्खिअ भणिस्सं। [युष्माकं मनोगतिं प्रेक्ष्य भणिष्यामि]

यशोदा—(सादरम् हस्ते गृहीत्वा) एहि वच्छे जीवावेहि मे गोवालं, गेह्ण एदं।
[एहि वत्से, जीवय मे गोपालम्, गृहाण एतम्]

नन्दः—वत्से, तव सतीधर्मप्रभावेण सर्वे वयं रक्षितास्म इत्याशंसे।

कुटिला—कुडिलाह्मि सदीणं सिरोमणी ता गेह्णामि कुंभं (इति स्पर्शमात्रेण सर्वच्छिद्रैः कुम्भात् जलक्षरणम्) (कुटिलास्मि सतीनां शिरोमणिः तत् गृह्णामि कुम्भम्)

वैद्य०—(विलोक्य सोपहासम्) भोः सति—
योग्यो न ते कलश एष चरित्रहेम्नो
वह्निःपरीक्षणविधौ निकषोपलो वा॥
रन्ध्राणि हन्त! कति संवृणुषे कराभ्याम्
पश्योत्सवत् सृजति मार्गशतेन वारि ॥३१॥

उत्तस्स अदंसणेण संकेमि अनत्थस्सत्ति। [सखि, युज्यते एतत् किन्तु गोष्ठमार्गे अस्मिन् समये आर्यपुत्रस्य अदर्शनेन शङ्के अनर्थस्येति]

(नेपथ्ये)

हा कृष्ण ! हा मदनुज ! प्रियगोपगोपी–
गोयूथ ! हा व्रजपते ! जगदेकबन्धो !
अस्मान् विहाय तव संगतिमात्रलुब्धान्
मूर्च्छां बिभर्षि दयितामिव कुत्र गन्तुम् ॥२॥

श्रीराधा—हला विंदे सुणोमि अज्जस्स रामस्स विलाववअणं ।
[सखि, वृन्दे शृणोमि आर्यस्य रामस्य विलापवचनम्]

(पुनर्नेपथ्ये)

गोष्ठं गोचरणस्थली च वितता ते द्वे. इमे ते प्रिये
भ्रातः कुञ्जकुटीरभूः प्रियतरा सापीयमालक्ष्यते ।
एते नीपतमालतालसरलास्त्वत्सङ्गिनः पादपाः
सर्वं शून्यमिव त्वयाद्य रहितं हाहारवं मुञ्चति ॥३॥

श्रीराधा—हला सुदं एदं वज्जवअणं (विलोक्य) पेक्खीअदि अ उणमत्तोविअ धावदि अज्जो ता किं एदिणा निप्फलदेहेण । हा अज्जउत्त (इति मूर्च्छति)
[सखि, श्रुतमेतत् वज्रवचनं, प्रेक्ष्यते च उन्मत्त इव धावति आर्यः,
तत् किमेतेन निष्फलदेहेन । हा आर्यपुत्र !]

वृन्दा—भट्टिदारिए समस्सस । (इति वसनाञ्चलेन बीजयति)
[भर्तृदारिके समाश्वसिहि]

श्रीराधा—(सकरुणम्) हला किं मए आससिदाए अज्जउत्तहीणाए ।
[सखि, किं मया आश्वासितया, आर्यपुत्रहीनया]

वृन्दा—(साधिक्षेपम्) जधा एस्स दे अज्जो हलधरो तधा तुमं । सामसुंदरस्स मूच्छा जादत्ति भोद, अच्चाहिदं तस्स कधं कप्पिदं ? भट्टिदारिए चिंतेहि अप्पाणं, चिंते हि तस्स सरूवं ।

[यथा एष ते आर्यो हलधरस्तथा त्वम्, श्यामसुन्दरस्य मूर्च्छा जातेति भवतु,
अत्याहितं तस्य कथं कल्पितम् ? भर्तृदारिके चिन्तय आत्मानम्,
चिन्तय तस्य स्वरूपम्]

श्रीराधा—(विचिन्त्य) हला विंदे गोलोअलद्धं अज्जउत्तेण विओअसावंवि सुमरामि । [सखि, वृन्दे गोलोकलब्धं आर्यपुत्रेण वियोगशापमपि स्मरामि]

वृन्दा—ता चिट्ठदु दाणीं अअं पसंगो एहि रण्णो णंदस्स भवणं गच्छह्म ।
[तत् तिष्ठतु इदानीमयं प्रसङ्गः, एहि राज्ञो नन्दस्य भवनं गच्छावः]

श्रीराधा—एव्वं भोदु (इति वृन्दया सह द्रुतं परिक्रामति) [एवं भवतु]

वृन्दा—भट्टिदारिए—कोमलासि एव्वं गच्छंती पडिस्ससि ।
[भर्तृदारिके कोमलासि एवं गच्छन्ती पतिष्यसि]

श्रीराधा—हला तुमं चलिदुं न पारेस्सिन्ति । विलंविदं मे गमणं लहुदा संभावेस्सि ।
[सखि, त्वं चलितुं न पारयसीति विलम्वितं मे गमनं लघुतया संभावयसि]

वृन्दा—भट्टिदारिए—
तुवरिद पदविंणासा ण अदिक्कमिदुं मणोगइं सत्ता ।
गणेसि हिदणिसास्सा दीघलकालं जिमेस्संवि ॥

जं होदु, तुह अणुसरणेण अहंपि गच्छह्मि । (इति पुनः परिक्रामति)
[भर्तृदारिके—त्वरितपदविन्यासा नातिक्रमितुं मनोगतिं शक्ता ।
गणयसि हृतनिःश्वासा दीर्घकालं निमेषमपि ॥
यद् भवतु तवानुसरणेन अहमपि गच्छामि]

(नेपथ्ये कलकलः)

वृन्दा—(निरूप्य) भट्टिदारिए वालएहिं धूलिपत्तणिक्खेपेण धिक्कारवअणेण अ कदत्थिता उणमत्ता विअ अग्गदो धावदि कुडिला ।
[भर्तृदारिके, बालकैः धूलिपत्रनिक्षेपेण धिक्कारवचनेन च कदर्थिता उन्मत्ता इव अग्रतो धावति कुटिला]

श्रीराधा—किदं पडदुग्गदि दंसणविलंवेण, तुवरदि मे हिअअं अज्जउत्त दंसणस्स (इति परिभ्राम्यति)
[कृतम् , परदुर्गतिदर्शनविलम्वेन, त्वरते मे हृदयं आर्यपुत्रदर्शनाय]

वृन्दा—भट्टिदारिए एदं राअभवणं (निरूप्य) इदो णिक्कमंती अह्माणं सही ललिदा दिसदी ।
[भर्तृदारिके, एतत् राजभवनं, इतो निष्क्रामन्ती अस्माकं सखी ललिता दृश्यते]

(ततः प्रविशति ललिता)

ललिता—(दृष्ट्वा सहर्षम्) जाए दंसणं कामिअदि सा इअं राअणंदिणी सअं ज्जेव अग्गदो आगदा, अज्जा विंदा अ । ता उपसप्पामि । (उपसृत्य) भट्टिदारिए दिण्ट्या वड्ढसि ।

[यस्या दर्शनं काम्यते सा इयं राजनन्दिनी स्वयमेव अग्रत आगता, आर्या वृन्दा च, तत् उपसर्पामि । भर्तृदारिके दिष्ट्या वर्द्धसे]

श्रीराधा—हला, ललिदे कधेहि वुत्तांतं । [सखि, ललिते कथय वृत्तान्तम्]

ललिता—पहादे वज्जपाददारुणं सुणीय कुडिलाए वअणं तुह्माणं अदंसणेण तुवराइदा इध आअदा । लद्धपौती पडिणिउत्तम्हि ।

[प्रभाते वज्रपातदारुणं श्रुत्वा कुटिलाया वचनं युष्माकमदर्शनेन त्वरिता इह आगता । लब्धप्रवृत्तिः प्रतिनिवृत्तास्मि]

श्रीराधा—हला अवि कुसलं अज्जउत्तस्स ? [सखि, अपि कुशलं आर्यपुत्रस्य]

ललिता—कुसलं हुविस्सदि । [कुशलं भविष्यति]

श्रीराधा—(सोद्वेगम्) फुडं कधेहि । [स्फुटं कथय]

ललिता—महेसिणा गग्गेण प्पेसिदो धण्णन्तरि विअ आअदो वेज्जो अइरेण, दे अज्जउत्तस्य रोओपसमं आसासंतो सिवाअदणे चिइच्छाठाणं कप्पेदि ।

[महर्षिणा गर्गेण प्रेषितो धन्वन्तरिरिव आगतो वैद्योऽचिरेण, ते आर्यपुत्रस्य रोगोपशममाश्वासयन् शिवायतने चिकित्सास्थानं कल्पयति]

श्रीराधा—(निःश्वस्य) एव्वं वेज्जस्स वाङ्मेत्तेण हरिसुप्फुल्लमुही तुमंसि ।

[एवं वैद्यस्य वाङ्मात्रेण हर्षोत्फुल्लमुखी त्वमसि]

ललिता—अब्भुदकम्मा क्खु वेज्जो तस्स वअणं सच्चं ज्जेव ।

[अद्भुतकर्मा खलु वैद्यः, तस्य वचनं सत्यमेव]

श्रीराधा—कधं विअ । [कथमिव]

ललिता—जधा मंत्तसत्ती दंसिदा, कुडिलाए गोरवं णासिदं, तधा तक्केमि देव्वसत्तिजुत्तो एसो ।

[यथा मन्त्रशक्ति दर्शिता, कुटिलाया गौरवं नाशितं, तथा तर्कयामि दैवशक्तियुक्त एषः]

श्रीराधा—लहुं लहुं कधेहि सव्वं । [लघु लघु कथय सर्वम्]

ललिता—मग्गो एसो तुह्माणं कण्णे भणह्मि । (इति द्वयोः कर्णयोः कथयति)

[मार्ग एष तत् युष्माकं कर्णयो । भणामि]

श्रीराधा—हला, ललिदे तहवि मे ण आसासो भोदि ।

[सखि, ललिते तथापि मे न आश्वासो भवति]

ललिता—सअं पेक्खिअ आस्सत्था होहि । मं उण कुडिलाए दप्पभंगं सहिसुं णिवेदेदुं आणवेदु भट्टिदारिआ ।

[स्वयं प्रेक्ष्य आस्वस्था भव, मां पुनः कुटिलाया दर्पभङ्गं सखीषु निवेदयितुं आज्ञापयतु भर्तृदारिका]

श्रीराधा—जधा दे रोअदि । [यथा ते रोचते]

विषय-सूची ।

—:o:—

बृहद्वास्तुमाला।

यह पुस्तक वास्तुविद्या के लिये अपने ढंग की निराली है। इसमें भूमिसंशोधन सच्चा शल्योद्धार, गृहनिर्माण, गृहप्रतिष्ठा, अनेक प्रकार से सोपपत्तिक पिण्डानयन गजगृह, अश्वगृह निर्माण नृपगृह, राजकुमारगृह आदिका निर्माण, वृक्षरोपण, वृक्षचिकित्सा दकार्गला, (किस भूमि में कितने हाथ के अन्दर जल है ज्ञान) देवालयनिर्माण, देवप्रतिष्ठा इत्यादि अनेक वस्तुओं का सप्रमाण संग्रह है। साथ सिद्धपिण्ड सारिणी शिलान्यास पद्धति वास्तुशान्तिपद्धति समन्त्रात्मक दिया गया है। केवल एक पुस्तक पास में रखने से और किसी पुस्तक की आवश्यकता नहीं रहती है। मूल्य कमीशन देकर १।-, डाक खर्च पृथक् सभी पुस्तक विक्रेताओं के पास मिलती है।

—रामनिहोरद्विवेदी—धर्मकूप, काशी।

सनातनधर्मग्रन्थाः।

सनातनधर्मस्य सुप्रसिद्ध व्याख्यातृ स्वामिदयानन्दमहाराज विरचिताः।

धर्मविज्ञान—ग्रन्थोऽयं सनातनधर्मस्य महत्त्वपरिचायकं विद्यते, सर्वविधधर्मज्ञानलाभाय एकमेव पुस्तकमिदं पर्याप्तमस्ति। मूल्यम् ४)।

गीतार्थचन्द्रिका—अस्मिन् ग्रन्थे श्लोकानां हिन्दीभाषायाम् अर्थं गूढतात्पर्यप्रदर्शनपुरस्सरं ज्ञानकर्मोपासना—काण्डत्रयस्य सामञ्जस्यं वर्तते। मूल्यम्—२॥) प्रेषणव्ययश्च पृथक्।

संन्यासधर्मपद्धतिः—अत्र संन्यासग्रहणविधिः, संन्यासिनां भेदाः विस्तृता वर्णिताः सन्ति। साधुमहात्मनां कृते परमपयोगि पुस्तकमिदम्, मूल्यम् १) प्रेषणव्ययः पृथक्।

प्राप्तिस्थानम्—
सेक्रेटरी
श्रीभारतधर्ममहामण्डल, जगतगंज बनारस।

ज्यौतिषविज्ञानम्।

अस्मिन् ग्रन्थे विज्ञानरीत्या ज्यौतिषफलानामुपपत्ति वर्णिताऽस्ति। ग्राहकैराशुरूप्यकाष्टमांशः प्रेषणीयः। कुण्डलीनिरीक्षणौषिभिस्तया सह रूप्यकमेकं प्रेषणीयम्।

प्राप्तिस्थानम्—
राजकुमारगुरु, पण्डिततारादत्तराजज्योतिर्विद्
रियासत जुब्बल, जिला शिमला।

Printed by Pt, Janki Sharan Tripathi at the Surya Press, Benares City
Published by Pt. A.P. Sharma, Bharatdharmamahamandal Benares